

*KAPITALENS
DIKTATUR*

VICTOR LUND SHAMMAS

KAPITALENS

DIKTATUR

VICTOR LUND SHAMMAS

OPUS OPERATUM

MMXXI

OSLO

I. Forord

Kommunismen som økonomisk og politisk teori blir ofte anklaget for å medføre et politisk diktatur. Saken hjelpes ikke av at leninismen – en av de sterkeste tendensene innenfor den praktisk-politiske anvendelsen av marxismen i forrige århundre – aktivt forfektet *proletariatets diktatur* som en revolusjonær politisk styringsmodell. Fremtidens kommunisme vil forhåpentlig ha lite til felles med Lenins bolsjevisme og mer til felles med den frihetlige anarkisme tenkere som Noam Chomsky forfekter eller den «rådkommunisme» som bl.a. den nederlandske astronomen og marxisten Anton Pannekoek argumenterte for: desentraliserte, lokale forsøk på å kollektivisere de viktigste produksjonsmidlene for å sørge for at ingen mennesker lenger må leve i nød – og for å avverge de planetære katastrofer vi står overfor, først og fremst knyttet til kapitalismens grådige rovkjør mot naturen, en utnyttelse av jorden som speiles i den grove utplyndringen av arbeidernes legemer og sinn.

Disse tanker er ikke nye, men står ved foten av vestlig sivilisasjon. Den som interesser seg for Marx og kommunismen kan like gjerne se til vår sivilisasjons grunntekst, Det nye testamentet, for inspirasjon. De tidlige kristne praktiserte en form for radikal likhet, der all rikdom ble delt jevnt mellom Jesus-følgerne: «Alle de troende holdt sammen og hadde alt felles. De begynte å selge eiendeler og gods, og delte ut til alle etter som enhver trengte det» (Apg 2,44-45).

Urkristendommen var samtidig en urkommunisme.

Kommunismen står der og venter tålmodig helt fra vår tidsregnings spede begynnelse. «Og ikke en eneste sa at noe av det han eide, var hans eget, men de hadde alt felles...Heller ikke var det noen blant dem som led nød, for alle som eide jord eller hus, begynte å selge og kom med betalingen for det de

hadde solgt, og la det for apostlenes føtter. Enhver fikk så tildelt det han trengte» (Apg 4,32-35). Det får bli en historie for en annen gang hvordan denne urkommunismen ble systematisk utradert etterhvert som urkristendommen tok steget over i en tilværelse som imperiereligion under keiser Konstantin, og videre gjennom kristendommens to tusen år lange historie, men det behøver i det minste ikke herske noen tvil om at en dyp kollektiverende trang og en sunn aversjon mot privat eiendomsrett er nedfelt i dette basale dokumentet.

Og dette er ikke en særegenhet ved Jesus-følgerne, men er noe som er der helt fra starten av den religiøst-litterære kanon. I det gamle testamentets 3. Mosebok, lærer vi om sabbatsåret og jubelåret: Hvert syvende år skal både jord og arbeider hvile (likt den syvende dagen i skaperberetningen), og hvert femtiende år – altså etter syv sykluser ganger syv år – skal det feires et jubelår, der all gjeld slettes, jordeeierskap omfordeles og en streng økonomisk rettferdighet få råde. Det er kanskje ikke slikt vi forbinder med kommunisme, men det viser en vilje til å fjerne seg fra markedstenkning helt fra begynnelsen av, og man kan like gjerne tenke på det som en slags protokommunisme: «Når du selger noe til din neste, eller når du kjøper noe av din neste, da skal dere ikke gjøre hverandre urett...Landet skal gi sin frukt, og dere skal ete og bli mette og bo der trygt» (3. Mos 25,14;19). Dette er samtidig essensen i den moralske drivkraften bak Marx sitt prosjekt. For selv om det er fasjonabelt å påstå at Marx ikke var en moralsk aktør, men kun bedrev en kjølig, rasjonell analyse – en feiltolkning forfektet posthumt av Engels, som av diverse grunner var overbevist om at vitenskapelighet var marxismens vei til respektabilitet, på samme måte som Freud mente det om psykoanalysen – er det en av de sentrale poengene i denne

boken at vi bør lese Marx som en moderne profet. Profeten Marx var riktignok i stand til å bedrive de mest nitide analyser av samtidens økonomiske tendenser, dokumentert med kapitalismens egne rapporter og statistikk, men Marx var *motivert* av et raseri over urettferdighet. Marx hungret og tørstet etter rettferdighet. Vi kan lese ham inn i en lang rekke av profetiske skikkelser som Amos og Hosea, som raste mot sosial urettferdighet: «La rett velle frem som vann, rettferdighet som en bekk som aldri blir tørr!» (Am 5,24). Disse ord kunne like gjerne vært Marx' egne.

Kommunismen blir ofte lest som en diktatorisk ideologi. Men motargumentet – foruten å si at kommunismen kun er bryet verd om det fordyper demokratiet og levendegjør det – er at vi *allerede lever i en diktatorisk tilstand*, men et økonomisk diktatur som har den ytterligere egenskap at det ikke anerkjennes som noe annet enn tingenes naturtilstand. På mange måter gjør dette den «liberale» kapitalisme mer fordektig truende enn mer tradisjonelt forstått autoritære regimer, fordi oksymoronet liberalkapitalisme så ofte feiltolkes som nettopp et frihetlig system. Illusjonen om frihet er kapitalismens særegne innovasjon; under autoritær fascisme eller stalinisme, har man ingen illusjoner. (Det finnes også andre relevante forskjeller, selvsagt.) Som den sosialdemokratiske antikommunisten Einar Gerhardsen treffende uttalte det: Demokratiet slutter ved fabrikkporten. I dag kan vi tilføye at demokratiet ender der Facebook, Uber, Foodora og Amazon begynner. Hver dag man går til arbeidet i en kapitalistisk bedrift, parkerer man sine demokratiske idealer ved inngangen, ved stemplingsuret: Nå skal det først og fremst *adlydes*.

Det finnes ikke noe demokrati på kapitalistiske arbeidsplasser, fordi den privateide arbeidsplassen alltid må uttrykke kapitalens eneveldige ønsker. Det er kapitalisten som eier bedriften, kapitalisten som i siste instans dirigerer, kapitalisten som henter ut overskuddet – og dermed skummer fløten av arbeiderens innsats. Ofte organiseres ting på en mer indirekte og mer innfløkt (og tilsynelatende sofistisert) måte enn fabrikk-kapitalistene Marx beskriver på midten av 1800-tallet gjorde det, men den grunnleggende tendensen er den samme. Rundt åtte timer om dagen – en tredjedel av livet vårt – tilbringer mange av oss i et kapitalens diktatur, der en eventuell (innsnevret) medbestemmelsesrett kun eksisterer som et nøye tilkjempet privilegium. (Og arbeidsdagen er selvsagt lengre og mer åpenlyst brutaliserende i andre deler av den avanserte kapitalismen.) Kommunismens store veddemål dreier seg om hvorvidt det går an å avskaffe dette kapitalens diktatur, der et uthullet og livløst politisk demokrati kun ligger som et skall utenpå et økonomisk enevælde, og om man kan erstatte det med en kapitalens allmenngjøring, der enhver kan få tildelt det han eller hun trenger, for å si det som de tidlige apostlene. Med andre ord: Kommunismen vil innebære ikke bare et politisk demokrati, men et økonomisk demokrati.

Hvordan vil dette fremtidssamfunnet se ut? Vi er alle fanget i en kapitalistisk grunnideologi; vi evner ikke engang se hvor fanget vi er i denne virkelighetsmodellen. Utarbeidelsen av konkrete, alternative økonomiske former er et arbeid som fortsatt gjenstår, men heldigvis vil arbeidet med å tenke det nye vil i seg selv kunne generere det nye. For å sitere Merleau-Ponty: «Mine egne ord overrasker meg og lærer meg det jeg

vet.»¹ Våre fremtidsvisjoner oppstår i møte med en historisk gitt materie; våre tanker om det nye antar en bestemt form fra det øyeblikket vi bestemmer oss for å tenke det nye. Fra filosofen Slavoj Žižeks synsvinkel er ikke kommunismen nødvendigvis noe som plutselig innføres etter en grandios revolusjonær begivenhet, men noe som gradvis oppstår på grunn av begrensninger innad i kapitalismen og dens manglende evne til å løse konkrete problemer som menneskeheten blir stilt overfor. Nødvendighet er oppfinnelsens mor. COVID-19-pandemien gjorde det åpenbart at det trengtes en form for «koordinering av produksjon og fordeling som må finne sted utenfor markedets koordinater», som Žižek skrev ved begynnelsen av pandemien i 2020.² Og selv om den første operative vaksinen, utviklet av det lille tyske selskapet BioNTech, ble gjort om til en fortelling om viktigheten av entreprenørskap og gründerfrihet, er det åpenbart at de store statlige kontraktene – for ikke å snakke om årtier med bakenforliggende statsfinansierte patenter og teknologi – var nettopp en form for slik koordinering utenfor markedet, som Žižek etterspurte i pandemiens tidlige fase. Å vente på den store revolusjonære begivenheten som kan innfri de revolusjonære lengsler, er som å vente på Godot. Man venter på en som aldri vil ankomme – kanskje en som ikke engang eksisterer.

Kommunismen må istedenfor være noe som innføres gradvis. Dette er ikke reformisme, som har vært den historiske kategorien brukt til å avvise denne anti-begivenhetstenkningen,

¹ Sitert i Peter Salmon, *An Event, Perhaps: A Biography of Jacques Derrida*, London, Verso, 2020.

² Slavoj Žižek, *Pandemic! COVID-19 Shakes the World*, New York, OR Books, 2020, s. 12.

men en *prosessrevolusjonær tilnærming*, der revolusjonen konseptualiseres ikke som et kort, avgrenset øyeblikk i tid – 1789 eller oktober 1917, for eksempel – men som en kontinuerlig omdannelse av underliggende logikker i det økonomiske, politiske liv – og ja, hvorfor ikke, i kulturen og i sosialrelasjonelle praksiser.

Paradoksalt nok er kommunismen samtidig også noe som allerede eksisterer i en viss grad, om enn fordekt og *miserkjent*, for å bruke et av Bourdieus favorittbegreper. Kapitalismens største triks er å overbevise oss om at det eksisterer en *ren kapitalisme*. Det er nettopp binariteten i begrepsparet kapitalisme/kommunisme som må problematiseres. Sosiale relasjoner mellom venner og familie, eller andre ikke-økonomiske *Gemeinschaftsrelationen*, er former for (ikke-anerkjent) «kommunisme», der varegjøring og profitabilitet ikke har noen naturlig plass, men der man nettopp «gir etter evne og tar etter behov». En menighet, et idrettslag, en familie – er ikke dette former for kommunistisk praksis, som eksisterer til tross for, og ikke på grunn av, kapitalismens tendens til varegjørende markedsrelasjoner?

Piratkopiering og den storstilte fildelingen av filmer, musikk, bøker og tidsskriftartikler, som har åpnet opp store deler av menneskehetens kulturarv for millioner av mennesker, særlig i fattigere deler av verden, er også en form for kommunisme – en *transkapitalisme*. Vil du se denne transkapitalismen i praksis i dag, gå inn på Sci-Hub, en nettside der man laste ned flere titalls millioner fagfelleverderte tidsskriftartikler, drevet av den kazakhstanske programeren Alexandra Elbakyan, vitenskapens selvutnevnte «piratdronning». For mennesker i det globale sør er sider som Sci-Hub eller Library Genesis (der rundt 50 millioner bøker

kan lastes ned gratis) med på å bryte de vestlige publiseringsgigantenes monopol på kunnskapsprodukter – produkter som i sin tur er produsert under protokommunistiske forhold: forskning og kritisk akademisk virksomhet er, som sosiologen Robert Merton påpeker, arenaer for en «vitenskapens kommunistiske etos».³ Enhver tenkning som har som mål å forbedre menneskets lodd uten å se til hvordan den kan forbedre tenkerens egen stilling i verden, er en form for kommunisme. Ideer er vesensmessig kommunistiske fordi de rommer en trang til spredning. En idé er grenseløs og vesentlig ikke-kommodifiserbar.

Allmenningen er kommunistisk. Naturen i sin mer eller mindre naturlig forekommende form stiller oss overfor en slags geoplanetær kommunisme. Allemannsretten er kommunisme omsatt i daglig praksis; for nordmenns del, er det kanskje her man møter kommunismen i sin reneste form, for det er ingen selvfølge at man i det hele tatt skal få lov til å nyte av naturens vidundere: De aller fleste land er inngjerdet og innskrenket etter rike landeieres befaling. Når du vandrer gjennom de offentlige norske skoger, vandrer du gjennom et kommunistisk landskap – med mindre du befinner deg i jordeier Løvenskiolds Nordmark (selv om nordmarksloven også er en kommunistisk innovasjon, en kraftig innskrenking av den private eiendomsrett). Dette landskapet eksisterer til tross for rike privatpersoners forsøk på å tvinge til seg stadig større jordområder til egne hytter, private jaktlag, utbygging av fritidsboliger og andre selviske formål.

På samme måte kan vi si at velferdsstaten er kommunistisk. Den reverserer kapitalens tendens til å omdanne

³ Robert K. Merton, *The Sociology of Science: Theoretical and Empirical Investigations*, Chicago, The University of Chicago Press, 1973, s. 275.

mennesket til en vare, som Karl Polanyi analyserte på 1940-tallet i sitt verk om kapitalens *dobbeltbevegelse*, som vi skal se senere: Først brutaliserer kapitalen mennesket, deretter genererer den sin egent kontraeffekt i form av arbeiderbevegelsen og venstreradikale politiske partier som ønsker å beskytte og bevare arbeiderens liv og helse. Det betyr ikke at en velferdsstat er *fullt ut kommunistisk*. Men kommunismen er, som vi har sett, en logikk som kan eksistere side om side med kapitalismen, innenfor kapitalismen. Velferdsstaten bærer med seg en skjerv av denne antikapitalistiske logikken.

Alle sosiale velferdsordninger som løsriver menneskenes eksistens fra markedsdisiplin, og som dermed fristiller biologisk fra kapitalens akkumulasjonstrang, er vesentlig kommunistiske. Mennesket frikobles fra kapitalen, om enn på begrenset vis, idet mennesket kan overleve uten å delta i lønnsarbeidet.

Kommunismen kan til og med være parasittisk på kapitalismen: Den kan suge seg fast til kapitalen, den kan skjære ut sine små frihetslommer der den tar seg lov til å eksistere – selv om dens eksistens alltid er truet – og gi mennesker en smak av det utopiske, det *himmelske*, selv i vår falne, falmede og famlende kapitalistiske virkelighet. Forutsetningen for de avkommodifiserende nordiske velferdsstatene, for eksempel, er eksistensen av et helt bakland av billig, utnyttbar arbeidskraft i Asia og Øst-Europa og en massiv omfordeling av karbonutslipp til Kina, denne planetens fabrikkstein, for å låne Anders Malms formulering. Her blir en kommunistisk logikk parasittisk på en geografisk arbeidsdeling innen kapitalismen.

Dermed er det ikke noen videre overdrivelse å si at i den grad Solberg-regjeringen lyktes i å håndtere COVID-19-

pandemien, var det fordi man førte en *kommunistisk politikk*. Det at man tilsidesatte grunnleggende markedsmekanismer, lot hundretusener permittere seg (men likevel motta store lønnsutbetalinger) og overførte milliarder av kroner i direkte statlig pengestøtte til så å si alle private selskaper med omsetningsfall, kan ikke leses som noe annet enn en midlertidig kansellering av kapitalismens grunnleggende mekanismer. «*Cancel culture*» er ikke noe venstresiden i første rekke holder på med: Den Høyre-ledede regjeringen med statsminister Erna Solberg i spissen, «kansellerte» kapitalismen ved første tegn til en krise i kapitalakkumulasjonen. Solberg er dermed Norges mest vellykkede kommunist: Målet hennes var selvsagt å redde kapitalismen fra COVID-19, men kapitalismens redning i dagens virkelighet synes så ofte å gå veien ad såpass kraftfulle intervensjoner i kapitalismen at de like gjerne kan karakteriseres som postkapitalistiske eller kommunistiske. De mest basale egenskaper ved kapitalismen, som profittmotivet og den tette koblingen mellom biologisk liv og markedsdeltakelse, ble avlyst, fordi ingen kapitalister ville tålt å holde ut med den virkelige kapitalisme i en krisetid preget av kollapsende etterspørsel. Krisen er alltid en anledning til å innføre kommunisme, som er noe av grunnen til at grunnleggende sett markedsorienterte politikere ofte blir så forfjanset av dem; det er de illusjonsfrie politikerne, som har forstått at delkommunismen er en forutsetning for kapitalistisk reproduksjon, som håndterer kriser best.

Men er ikke dette bare et misbruk av begrepet «kommunistisk», som i tillegg begår den kardinalsynd å løsne på det stringente for å skape en sjokkeffekt? Det er sant at kommunisme kan defineres mer nøkternt som *felles eierskap av produksjonsmidler* – eller andre mer eller mindre formulaiske,

ortodokse utsagn. Men det kommunistiske kan også navngi alt det som gir liv snarere enn død, fremmer nestekjærlighet fremfor hat og vold, fronter det kollektive fremfor det råt egoistiske – ikke for å kvele all individualitet eller drukne den i et hav av amorf, homogenisert kollektivism, slik høyresidens feberfantasier gjerne vil ha det til, men for å *dyrke individets fortrefelighet* i enda større grad: Forutsetningen for en individuell tilværelse går i dag i overveiende grad gjennom kommunismen, fordi bare en slik bevegelse kan garantere planetens fremtid (i møte med klimakatastrofer) og enkeltmenneskets ve og vel (i møte med kapitalens tendens til endeløs utbytting, og den senmoderne driven til å generere overskuddspopulasjoner, eller *merpopulasjoner*). Middelet er alle tiltak som løsner på den private eiendomsrettens hellighet, selv om man samtidig må huske på at for Marx er «eiendom» i en kapitalistisk økonomi noe mer spesifikt enn en bolig man selv eier: Boligen din er ikke eiendom-som-kapital før den kan generere merverdi, hvilket er et privilegium som oftere tilfaller bemidlede bolighaier enn mannen i gata nedsyttet i boliggjeld. Den historiske ironien er altså at for å bli en sann individualist i dag, må man gå via kommunismen, dette tankesettet som ifølge en kald krig-mentalitet er selv motstykket til individualtenkningen: Bare en felles omdirigering av planetære ressurser vil kunne redde jordens livsgrunnlag og stanse utplyndringen av millioner av lidende mennesker, enten de er arbeidere eller deler av overskuddsbefolkninger; og dette er samtidig forutsetningen for å kunne nyte livet *som individ*, som et menneske som ønsker å dyrke sine hobbyer og interesser, lese bøker og nyte kulturelle produkter i ro og mak, å elske sine medmennesker, å bygge noe i fellesskap med andre, uten å bli nedbrutt av kapitalakkumulasjonens knusende maskineri.

Jordens fremtid avhenger av hvordan vi mennesker løser disse spørsmålene. Dessverre har vi en miljøbevegelse som i overveiende grad nettopp ikke er oppfostret i den sosialistiske tanketradisjon. Den mangler dermed de kognitive-politiske redskapene til å løse den klimakatastrofen som den er så god til å diagnostisere. For hva er poenget med riktig diagnose om man har fått tildelt feil resept? Uten å ta innover seg at det er profittmotivet – og mer spesifikt, kapitalens uendelige akkumulasjonstrang – som er drivkraften bak jordens autopyromani, må miljøbevegelsen reduseres til fåfengte karbonmarkeder, med kjøp og salg av deler av høyst fiktive forurensningskvoter og klimakompensasjonsordninger, eller beskatning av allerede-eksisterende økonomisk aktivitet – som om løsningen på klimaproblemet er å anerkjenne at det er for billig å ødelegge jorden, men at det nå må gjøres en smule dyrere. Dette er å feillese klimakatastrofen som et finansielt problem når det i realiteten er et samfunnsøkonomisk problem. Å konfrontere kapitalens (anti-)klimaktiske virkninger, er ikke et spørsmål om å justere noen beløp i kroner og øre, men å om dirigere planetens samlede bruttoforbruk og -produksjon av energi, forstått som den ansamlingen av alle jordens ressurser. Man må velge mellom klima og kapital. Man kan ikke få begge deler. Miljøbevegelsen har ennå ikke tatt dette innover seg. Den er grønn, men burde vært rød.

For Marx er kapitalen «den eiendom som utbytter lønnsarbeidet»,⁴ og når kommunismen sies i sin essens å være

⁴ Karl Marx og Friedrich Engels, *Det kommunistiske manifest*, 1848.
<https://www.marxists.org/norsk/marx-engels/1848/01/manifestet/mani1.htm>.

«opphevelse av privateiendommen»,⁵ så betyr selvsagt ikke det at boligen din skal fratras deg. (Dette er viktig å understreke i en nasjon av selveiere, der eierskap av bolig er blitt prentet inn som en grunnleggende norm i mange årtier.) Det som skal holdes felles er heller ikke nødvendigvis de aller minste næringene. Snarere er det snakk om *de planetære ressurser*, de enorme ansamlinger av kraft, råvarer og menneskelig materiell i jordens største bedrifter, som må omdirigeres til felles formål snarere enn snevre privatinteresser.

Privat eiendomsrett er ikke det samme som den private eiendomsrett. Eiendeler er ikke eiendom. En tannbørste er ikke eiendom. Selv en leilighet behøver ikke være eiendom, såfremt den ikke skaper merverdi. Og merverdi skapes bare i den grad den settes i arbeid, dvs. anvendes til å sette arbeidere i arbeid. Eiendeler er ikke eiendom, og mange av de tingene vi i dagligtalen omtaler som eiendom er det ikke i Marx sin mer spesifikke betydning av ordet. Altså innebærer ikke kommunismen at alle tannbørster og leiligheter skal eies i fellesskap. Det finnes et bredt spekter av saker som fortsatt skal tilhøre den enkelte, selv under kommunismen. For å si det på en annen måte: Kommunismen legger seg bare opp i det vesentligste, og det vesentligste er det som er egnet til å skape profitt, gjerne av en viss skala og et visst omfang. Det er de virkelig store kombinatene av ressurser, energi og menneskelig arbeidskraft som er kommunismens spesifikke interesseområde. Denne stordriftskommunismen, eller minimumskommunismen, bryr seg langt mer om Equinor og Google enn bakeren på hjørnet. Det er en probabilistisk

⁵ Karl Marx og Friedrich Engels, *Det kommunistiske manifest*, <https://www.marxists.org/norsk/marx-engels/1848/01/manifestet/mani2.htm>.

kommunisme, en kommunisme for de private eiendommer som rent faktisk betyr noe i den større sammenheng.

Marx og Engels svar til dem som forferdes over slikt snakk, er elegant: «Dere er forferdet over at vi vil oppheve privateiendommen. Men i deres nåværende samfunn er privateiendommen opphevet for ni tiendedeler av medlemmene, den eksisterer nettopp ved at den ikke eksisterer for ni tiendedeler. Dere bebreider oss altså at vi vil oppheve en eiendom som har til nødvendig forutsetning at det overveldende flertall i samfunnet er eiendomsløse.»⁶

Dette er ikke en beskrivelse av Norge som enkeltstående samfunn, men en global sannhet – i global sammenheng, der Norge inngår i et kontinuum av sosiale ansamlinger av energi, arbeidskraft og kapital, er det så visst sant at privat eiendomsrett er «opphevet for ni tiendedeler» av befolkningen. I USA kontrollerte den rikeste prosenten formuer til en verdi av 34,2 billioner (altså tusen milliarder) dollar, eller 30,4 prosent av landets nettoformuer.⁷ De rikeste ti prosentene kontrollerte anslagsvis 88 prosent av alle næringsaktiva og fondplasseringer i landet, som jo ikke er særlig langt unna Marx og Engels' utsagn om at eiendom er noe som kun har relevans for en tiendedel av befolkning. Nå var ikke dette ment som en nøktern samfunnsvitenskapelig empirisme (Marx feilleses til stadighet av nåtiden som en datidig sosiolog, en anakronisme siden fagdisiplinen sosiologi ennå ikke eksisterte). Kanskje kan vi til og med snakke ikke om en Pareto-fordeling (80/20), men

⁶ Ibid.

⁷ Tommy Beer, «Top 1% of U.S. households hold 15 times more wealth than bottom 50% combined», *Forbes.com*, 8. oktober 2020, <https://www.forbes.com/sites/tommybeer/2020/10/08/top-1-of-us-households-hold-15-times-more-wealth-than-bottom-50-combined/>.

en Marx-og-Engels-fordeling (90/10). Det synes å være en tendens at 10 prosent av de rikeste kontrollerer 90 prosent av rikdommen; at 90 prosent av befolkningen kontrollerer 10 prosent av rikdommen...Noe må gjøres: Under den verste pandemien som har rammet jorden siden 1918, kunne Credit Suisse melde om at de rikeste ett tusen milliardærene opplevde en gjennomsnittlig formuesøkning på 21 prosent. Som lønnstakere kan man spørre seg selv sist gang man opplevde en mer enn 20 prosents lønnsøkning i løpet av ett år – og attpåtil et *krisebefengt* år. Mens arbeidere bes om å stramme inn, og millioner har mistet jobbene sine, blitt permitterte eller på andre måter gjort overflødige, bys det på champagnefest til jordens aller rikeste. Noe må gjøres.

Casus belli: Witzøe-formuen

Gustav Magnar Witzøe er Norges yngste milliardær. Ved utgangen av 2020 var han Norges rikeste, en posisjon han ervervet gjennom arv, en ordning som ikke engang forsøker å late som den belønner enkeltmennesket for meritter. Da faren hans, som bærer det forvirrende like navnet Gustav Witzøe (la oss kalle ham Witzøe-1 og sønnen for Witzøe-2), skulle bygge seg en bolig, måtte det bli et palass på 1750 kvadratmeter.⁸ (Gjennomsnittlig boligstørrelse i Norge var til sammenligning 121 kvadratmeter i 2015.⁹) I 2011 overførte Witzøe-1 hele 47 prosent av lakseselskapet Salmar ASAs aksjer til Witzøe-2,

⁸ Aslak Berge, «The salmon king's huge new villa is one of the largest private homes in the country», SalmonBusiness.com, 4. september 2020, <https://salmonbusiness.com/the-salmon-kings-huge-new-villa-is-one-of-the-largest-private-homes-in-the-country-see-photos/>.

⁹ Huseiernes landsforbund, *Bokostnadsindeksen for norske husholdninger*, 2018, https://www.huseierne.no/globalassets/boligfakta/boligfakta-2018/bokostnadsindeksen-rapport_endelig-versjon.pdf, s. 10.

nærmest hele hans aksjebeholdning i selskapet. Witzøe-1 ønsket «å slippe en gigantisk arveavgift», ifølge journalister som dekket saken.¹⁰ 20-åringen Witzøe-2 hadde ved slutten av 2011 en formue på rundt 5 milliarder kroner. I 2017 og 2018 sparte Witzøe-2 dessuten rundt 200 millioner skattekrone ved å utnytte et smutthull, godt hjulpet av sine sannsynligvis høyt gasjerte finansadvokater: «Eierskapet i det børsnoterte lakseoppdrettsselskapet Salmar ble omorganisert, og grunnet restruktureringen trengte ikke Witzøe å skatte av den reelle markedsverdien på aksjene i to år. I stedet ble skatten beregnet på summen av aksjekapitalen fordelt på antall aksjer og overkurs i eierselskapene.»¹¹ Med andre ord: Et juridisk akseptabelt underslag – kapitalistens svindel overfor skattebetalerne; for de rike er ofte tilfreds med å rane velferdsstaten når de først blir gitt anledningen. Men det mer vesentlige poenget med lakseimperiet Salmar, og Witzøe-formuens blotte faktum, er at den baserer seg på en appropriasjon av fellesskapets ressurser – havet, fisken – kombinert med en lønn til fiskeoppdretterne som ikke svarer til omfanget av verdier de produserer. Witzøe-palasset er bygget på et lovlig tyveri av arbeidernes verdiproduksjon og en lovlig tilraning av landets naturressurser. Havet som smolten – lakseyngelen – lever i, blir stadig tilsmusset av den kunstige laksebestandens tilstedeværelse i vannet. Fiskeoppdrett er den absolutt største kilden til tilførsel av fosfor til kystområdene i

¹⁰ John Thomas Aarø og Even Landre, «Gustav Witzøe (20) er god for 5 milliarder kroner», *E24.no*, 29. mai 2013, <https://e24.no/boers-og-finans/i/KvJgEy/gustav-witzoe-20-er-god-for-5-milliarder-kroner>.

¹¹ Morten Solli, «Derfor tjuedoblet Witzøes formue seg fra et år til et annet», *Nettavisen.no*, 19. oktober 2013, <https://www.nettavisen.no/okonomi/derfor-tjuedoblet-witzoes-formue-seg-fra-et-ar-til-et-annet/s/12-95-3424034213>.

Norge, og det med stor margin: Næringen stod for hele 10 404 tonn fosfor i 2019, mer enn åtte ganger større enn effekten av kommunale avløp langs kysten.¹² Konsekvensen av disse aktivitetene for den enkelte kapitalist, der en privat næring tar seg til rette i fellesskapets havbasseng, er slående: Witzøe-2 hadde i 2019 akkumulert en formue på 20,9 milliarder kroner.¹³ En norsk sykepleier vil til sammenligning gjennom et helt liv kun tjene anslagsvis 8,98 millioner kroner.¹⁴ Witzøe-2 har altså allerede opparbeidet seg en formue som tilsvarer det rundt 2 327 sykepleiere i snitt vil tjene gjennom et helt liv – et liv som består av essensiell omsorg for eldre, syke og andre pleietrengende. Kapitalismen er denne perversjonen der juridiske lovlige tilsnikelser (av naturressurser, av arbeidernes merverdi) belønnes – og belønnes med de mest astronomiske, ufattelige summer – mens den lydige, plikttoppfyllende utførelsen av samfunnsmessig nødvendige oppgaver blir avspist med smuler.

«Men jeg liker sushilaks!» formelig hører jeg den forsmådde leser tenke. Eller: «Hva med alle arbeidsplassene Witzøe-familien har skapt gjennom sine investeringer?» Men

¹² Miljødirektoratet, «Utslipp av næringssalter fra fiskeoppdrett», 26. juni 2020, <https://miljostatus.miljodirektoratet.no/tema/forensning/overgjodsling/utslipp-av-naringssalter-fra-fiskeoppdrett/>.

¹³ Eirik Billingsø Elvevold, «Gustav Magnar Witzøe er Norges rikeste – rykker forbi Røkke», E24.no, 8. desember 2020, <https://e24.no/norsk-oekonomi/i/6zPB48/gustav-magnar-witzoee-er-norges-rikeste-rykker-forbi-roekke>.

¹⁴ Sykepleien, «Legene tjener over 10 millioner mer enn sykepleiere i løpet av et liv», Sykepleien.no, 11. juni 2019, <https://sykepleien.no/2019/05/legene-tjener-over-10-millioner-mer-enn-sykepleiere-i-lopet-av-et-liv>.

faktum er at laksen kunne vært rimeligere, lønnen til de ansatte større, og tilbakeføringen av verdier til fellesskapet større hvis man hadde kuttet ut det fordyrende mellomleddet som er kapitalistens eksistens. Kapitalisten *gjør* ingenting. All ledelse, innovasjon, forskning, teknologiutvikling, organisering og logistikk gjøres jo av lønnede ansatte – riktignok der noen ansatte er likere enn andre, med flere frynsegoder og bedre lønn. Men kapitalisten er for opptatt med å bygge sine palasser og utnytte sine juridiske smutthull til å egentlig dypest sett gjøre noe som ikke en velorganisert arbeiderstyrt bedrift, eller et statlig storforetak, ikke kunne gjort på egenhånd.

At kapitalisten belønnes i stort monn fordi han eller hun løper en stor risiko med formuen sin, er høyst mytologisk hva gjelder den første generasjonen av kapitalister, for kapital kan kun opparbeides gjennom en første «primitiv» akkumulasjon, slik vi skal se senere, som alltid er en tilsnikelse, etterfulgt av en appropriasjon av arbeidernes merverdiproduksjon, slik vi også skal se nærmere på. Men denne forestillingen er *en grotesk løgn i møte med andregenerasjonskapitalister*. Det gir ingen mening å snakke om risiko i forbindelse med kapitalistarvinger som Witzøe-2, fordi alt har tilfalt dette vilkårlige individet uten egeninnsats. Risikoen han løper er i siste instans å vende tilbake til en normal eksistens; det er selvsagt aldri snakk om en reelt *eksistensiell* risiko. Men selv dette er en overflødig bekymring all den tid privat konkursbeskyttelse og aksjeselskapet som juridisk form gjør at privatpersoner i stor grad er beskyttet mot sine selskapers eventuelle konkurs: Salmar ASA kan gå dukken, men Witzøe-2 vil selvsagt aldri stå på bar bakke etterpå, med mindre han har oppført seg like irrasjonelt som spekulanten

Idar Vollvik. Men Vollviks risikovilje og gjentatte manglende evne til å holde tilbake en del av formuen sin, og heller satse alt på stadige nye, mislykkede foretak, minner mer om en spilletal kasinogjest enn en rasjonell entreprenør. Vollvik er fortellingen om en «teologisk» kapitalist, som har kjøpt kapitalismens akselerasjonslogikk, fullt og helt: Alt skal våges, alt skal settes på spill for å sørge for at akkumuleringen kan fortsette; kapitalistens investeringsvilje har ikke lenger noe å gjøre med kapitalistens egen biologiske eksistens å gjøre, hans eller hennes eksistensgrunnlag. Alt skal risikeres. Men dette er nok ikke en gjennomsnittskapitalists syn på verden. Går lakseøkonomien under, vil Witzøe-2 alltid kunne disponere sine 200 kvadratmeter i pappa Witzøe den førstes palass. Går verdensmarkedet en gang lei av fisk som makrell og laks, som ifølge EU inneholder grensesprengende dioksin- og PCB-nivåer når man ser på matgruppene under ett,¹⁵ vil ikke durkdrevne norske laksemilliardærer måtte gå på NAV-kontoret. Fornuftige kapitalister vil alltid sørge for å holde vannrette skott mellom aksjeselskapet som investeringsplattform og privatformuen som holdes i bakhånd.

Hva må gjøres?

Men hva må gjøres? *Chto delat'?* som Lenin skrev i 1902, et ekko etter Tsjernysjevskis prorevolusjonære roman fra 1863 med samme tittel. *Hva må gjøres?* Man har lenge trodd – kanskje helt siden den samme Lenin – at kommunismen er noe

¹⁵ Trine Andreassen, «EU slår alarm om miljøgift i mat. Se hvilke matvarer som inneholder mest skadelige stoffer», *Dagsavisen.no*, 23. november 2018, <https://www.dagsavisen.no/nyheter/innenriks/eu-slar-alarm-om-miljogift-i-mat-se-hvilke-matvarer-som-inneholder-mest-skadelige-stoffer-1.1238414>.

som kun eksisterer i en binaritet. Enten er man innenfor kommunismen – eller man er utenfor. Revolusjonen inntreder da som en Begivenhet som skiller den ene tilstanden fra den andre. Har ikke det 20. århundre lært oss at slike fantasier er ikke bare urealistiske, men kanskje til og med farlige? Realiteten er at den kommunistiske logikk kan gjennomsyre et samfunn i varierende grad –også et kapitalistisk samfunn – og at denne hybride tilværelsen ikke krever den kraftige omveltningen som en revolusjonær begivenhet forutsetter. Der to mennesker er glade i hverandre, der finnes også kommunismen; der mennesker uselvvisk hjelper hverandre, finner vi en kommunistisk ånd. Selv om de rådende eiendomsforholdene kanskje ikke oppløses av hensynsfulle relasjoner og altruistiske gester, er disse likevel mikrolaboratorier for en fredelig, harmonisk og *dermed utopisk* menneskelig sameksistens. I en verden av forråelse, kynisme og brutal egoisme, blir den reelt *menneskelige* relasjon en oppvisning i det utopiske, ja, kommunistiske – nok et fragment til evidensgrunnlaget for muligheten av en annen samfunnsorden. Kan man i tillegg bygge ut gratis helsetjenester for mennesker over hele verden samt tvanskolektiver et par store multinasjonale selskaper, begynner man å nærme seg en dypere «kommunistifisering» av verdenssamfunnet. Det er denne bevegelsen gjennom tid som er vesentlig, også fordi den samtidig lærer oss å tenke postkapitalistisk, og dermed renser våre sjelens kapitalistiske sår, snarere enn å vente lengselsfullt på en monumental begivenhet som kan skille en fallen fortid fra en lysende fremtid.

Kapitalens diktatur må selvsagt ikke erstattes av noe så fåfengt som proletariatets diktatur, men snarere hele folkets styring over ikke bare det politiske, men også det økonomiske

systemet. Det er skandaløst at alle sentrum-høyres festtalere, som blåser seg opp over liberaldemokratiets fortreffelighet, har en nærmest total berøringsangst for dette brutale faktum: Økonomien består i stor grad av en rekke mindre autoritære enevelder, der milliardærer som Elon Musk får anledningen til å gjenoppdage teknologi som statlige aktører allerede utviklet for et halvt århundre siden, og får ta beslag i de ressurser som dypest sett ikke tilhører noe menneske. Thomas Paine, en av den amerikanske revolusjonens helter, forstod at denne rikdommen alltid var et resultat av arbeidende hender – det er «befolkningen som er en av rikdommens hovedkilder (for uten den har ikke jorden i seg selv noen verdi)»¹⁶ – som er en tanke Marx plukker opp og jobber frem, som vi skal se. Det er en skandale at én prosent av jordens befolkning kontrollerer 43 prosent av jordens rikdom, og at de nedre 50 prosentene av jordens befolkning kun eier rundt én prosent av denne rikdommen.¹⁷ For å endre på denne skjevdelingen av jorden – og denne jorden *er* rik, full av herlighet – må vi fordype demokratiet, forstått ikke bare som et politisk styringssett, men som en økonomisk virkelighet. Og det betyr en avskaffelse av det reelt eksisterende diktaturet vi alle lever under, som er kapitalens diktatur.

Denne boken er et essay, et forsøk. Vi bør i det hele tatt stole mer på den essayistiske kritikk enn «vitenskapen», fordi vitenskapen, i det minste slik den praktiseres og forstås i dag, er blitt monolittisk og bombastisk («Forskning viser at...» er stort

¹⁶ Thomas Paine, *Rights of Man, Common Sense, and Other Political Writings*, Oxford, Oxford University Press, 1998, s. 275.

¹⁷ Credit Suisse Research Institute, «Global wealth report 2020», 2020, s. 29. <https://www.credit-suisse.com/media/assets/corporate/docs/about-us/research/publications/global-wealth-report-2020-en.pdf>.

sett en grov overdrivelse, fordi «forskning» aldri er et monolittisk fenomen). Den essayistiske kritikk er utprøvende. Et essay er et forsøk, som er ordets opprinnelige betydning. Dermed er essayet mer «vitenskapelig» enn den selvhøytidelige fagfelleverderte artikkel eller forskningsmonografi, fordi den er et laboratorium, et eksperiment. Fagartikkelen på sin side, tar seg selv på det aller største alvor – et lukket, avsluttet produkt. Ironisk nok minner essayet dermed mer om det vitenskapen alltid var ment å være – en utprøving, en utspørring, en eksperimenterende, eksperimentell tilnærming til virkeligheten. I dag finnes det mer «vitenskap», i denne betydningen av ordet, i kunst og kritikk enn i vitenskapen selv. I sin selvhøytidelige objektivisme har vitenskapen slik den praktiseres i det store og det hele, utelukket å tenke både det hele og det nye. Krisetider fordrer nye former. Krisens tid er også essayets time.

II. Begynnelser

Kapitalen er en vanskelig bok.¹⁸ «Den omfatter det rikholdigste arsenal i arbeiderbevegelsens åndelige utrustning», skrev Erling Falk, *Kapitalens* første norske oversetter på begynnelsen av 1930-tallet.¹⁹ Men hva er *Kapitalens* hemmelighet? Finnes det en hemmelighet bak det å lese *Kapitalen* godt – eller bare lese den i det hele tatt? Hvordan kan man komme seg gjennom denne nærmest mytiske boken, som alle på venstresiden før eller siden stifter et slags bekjentskap til – en bok som skuer ned på oss fra hyllen og aldri synes å la oss være i fred?

Målet med denne boken er å lese *Kapitalen* på ny: Å lese *Kapitalen* gjennom virkeligheten slik den trer frem for oss i dag, og å lese denne samme virkeligheten gjennom *Kapitalen* – utvilsomt en vanskelig, dialektisk, øvelse, både å skulle aktualisere et gammelt bokverk, tildekket og tilsmusset med århundrenes støv, og å avmystifisere en verden som vi alle tror vi kjenner så alt for godt.

Kapitalens hemmelighet er ganske enkelt kapitalens hemmelighet. Kapital skjuler på en hemmelighet. I tillegg til at boken er et politisk-økonomisk skrift, en litterær polemikk, og et politisk kampskrift, er *Kapitalen* en slags detektivroman. Den skal avdekke kapitalens mysterium. Som Marx skriver, «Hemmeligheten ved profittmakeriet skal nå endelig komme

¹⁸ Alle sidetallshenvisninger er til den nyeste norske utgaven av *Kapitalen*: Karl Marx, *Kapitalen: Kritikk av den politiske økonomien* (overs. Erling Kielland, Stein Rafoss og Tom Rønnow), Oslo, Forlaget Oktober, 2015. Noen steder er sitatene redigert i konsultasjon med den tyske utgaven og en moderne engelsk oversettelse: Karl Marx, *Das Kapital: Kritik der politischen Ökonomie (Werke, Band 23)*, Berlin, Dietz Verlag, 1962; Karl Marx, *Capital: A Critique of Political Economy (Volume One)*, London, Penguin, 1976.

¹⁹ Erling Falk, «Oversetterens forord», s. 8, i Karl Marx, *Kapitalen: Første bok: Kapitalens produksjonsprosess, sjette og syvende del*. Oslo, Fram Forlag, 1932.

for en dag» (s. 205). Marx' løsning på dette mysteriet er, kort fortalt, todelt. For det første: Kapital er kapital som sirkulerer. Kapital må holde seg i konstant bevegelse for å forbli kapital. Når kapital opphører å bevege seg, eller sirkulere, opphører kapital å være kapital: Da blir det omgjort til en «skatt» (s. 177), en bortgjemt og uproduktiv pengemengde som ikke spiller noen videre rolle i samfunnslivet. På denne måten er kapital del av en uendelig sirkulasjonsprosess, P-V-P', en bevegelse fra penger til varer til mer penger, som aldri tar slutt så lenge kapital forblir kapital og så lenge kapitalismen vedvarer. Kapitalismen er dermed en uendelig sirkulasjon.

Men, for det andre, kapital er også tyveri. Kapital er et bevegelig ran, et ran som sirkulerer, og den som blir ranet er arbeideren. Arbeideren produserer merverdi, som er grunnlaget for all profitt, og denne profitten blir frarøvet arbeideren og overlevert til kapitalisten, med statens og lovens velsignelse. Og kapital bryr seg ikke om arbeideren. «Kapitalen spør ikke etter arbeidskraftens levetid. Den interesserer seg ene og alene for det maksimum av arbeidskraft som kan settes i bevegelse under en arbeidsdag» (s. 327).

Dermed er staten, loven, og kapitalismen et endeløst ran, røveri, eller tyveri som aldri tar slutt og alltid er i rørelse. Ofrene for dette ranet er dem som selv skaper grunnlaget for kapitalistens kapitalsentriske eksistens, altså arbeiderne. Uansett hvor formelt like og frie arbeideren og kapitalisten måtte være, er forskjellene dem imellom påtakelige. Mens kapitalisten «ler betydningsfullt i skjegget, ivrig etter å gjøre forretninger,» virker derimot arbeideren «sky og motstrebende, som en som har båret sin egen hud til markedet og nå ikke har noe annet i vente enn – garveriet» (s. 206).

Kanskje noe av det vanskeligste ved det å skulle lese en bok fra forutgående århundrer, er at leseren ikke uten videre kan klare å sette seg inn i det levende, pulserende landskapet av politiske begivenheter, sosiale omstendigheter og økonomiske forhold som var den opprinnelige drivkraften bak forfatterens arbeid. Forfatterens beveggrunner fremstår som mystiske, fordi historien har visket bort sporene etter datidens livsverden. *Kapitalen* kan virke uforståelig for oss, fordi tiden den ble skrevet i er uforståelig for oss. Vi blir slynget ut i et ukjent terreng. Dermed blir, for eksempel, Del I av *Kapitalen* i stor grad en overmåte abstrakt øvelse som ikke gir mening for oss som moderne lesere, fordi vi ikke forstår hva som står på spill: Vi kjenner ikke de umiddelbare omstendighetene som omga bokens forfatter, verken de politisk-økonomiske debattene eller det mer dagsaktuelle nyhetsbildet. Et innledende didaktisk råd er derfor å begynne med *Kapitalens* åttende kapittel, om «Arbeidsdagen», hvor Marx levende skildrer virkeligheten fra innsiden av de engelske fabrikkene. Han konfronterer leseren med grusomme arbeidsbetingelser som hersket på disse relativt nye åstedene for industriell produksjon på 1850- og 1860-tallet. Kapitlet om arbeidsdagen, som kommer rundt 300 sider ut i boken, kan med fordel leses først, fordi det aktualiserer de sosiale omstendighetene som var selve drivkraften bak Marx' prosjekt.

Marx blir av og til anklaget for å være overmåte hengitt til abstraksjonenes rike. I skyggene lusker det hegelske spøkelset. Man tror Marx var låst fast i et lovbestemt teoretisk rammeverk, såkalt historisk materialisme, delvis under innflytelse av Hegels systemtenkning, delvis gjennom en scientistisk trang til å redusere virkelighetens kompleksiteter til en serie lover, som han delte med resten av opplysningstidens

tenkere. Noen har til og med påstått at Marx er hevet over moral, over verdier, og at Marx' tenkning bestemt ikke er en humanisme: Det menneskelige subjekt entrer ikke scenen annet enn som «bærere» av deres lovbestemte, lovmessige roller, som «personifiseringer» av kjølige økonomiske relasjoner.

Begge disse anklagene er svake. Marx utviste en enorm teft og en særegen spissfindighet i sine dagsaktuelle analyser av politiske begivenheter og omveltninger i sin egen samtid. Les nyhetsartiklene i *Daily Tribune* som Marx (noen ganger bistått av Engels) ukentlig leverte til den amerikanske avisen, og du vil bli slått overende av nyansene i Marx' politiske analyser. I artikkelen om den engelske middelklassen, for eksempel, er den analytiske reduksjonen av moderne klassekamp til to monolittiske blokker—mellom kapitalister og proletar—erstattet med en mer finkornet modell bestående av tre klasser, hvor hver klasse rommer en indre differensiering.²⁰ Dette peker samtidig mot et viktig poeng om Marx' analytiske metode: at hans tekster nettopp var *analyser*, som jo nettopp består i å foreta en bevegelse fra (uoverstigelig) kompleksitet til (håndterbar) enkelhet. Når Marx utøver en tilsynelatende analytisk vold mot virkelighetens innfløkttheter, er det som regel fordi han mener at det analytiske utfallet er verdt prisen å betale. For å forstå verden, må vi koke den ned til en essens. Men denne essensen er i seg selv omskiftelig. Den avhenger av våre analyseformål, og noen ganger tjener en toklassemodell disse formålene bedre enn en treklassemodell, en *n*-klassemodell à la Bourdieus sosiale rom, hvor det ikke finnes noen klasser, hvor alle aktører er markert med hver sin prikk på

²⁰ Karl Marx, «The English Middle Class», s. 142-144, i *Dispatches for the New York Tribune: Selected Journalism of Karl Marx*. London, Penguin, 2007.

et koordinatsystem, definert av to, tre akser (kulturell kapital, økonomisk kapital, tid).

Flere av Marx' kritikere har begått en kategorifeil: Marx var ikke en samfunnsviter eller filosof. Han var en journalist, en samfunnskritiker, og en revolusjonær – en forkjemper for samfunnsomveltning. Hans mål var ikke bare å beskrive tingenes tilstand, men også – i tillegg – å endre på dem, som han antyder i den ellefte tesen om Ludwig Feuerbach. Dette utgjør hele forskjellen fra dagens skrivebordssosiologer, distanserte statsvitere og uengasjerte skribenter. Det står ikke noe på spill for dem. For Marx stod alt på spill. Han var villig til å ofre alt for saken, for kampen mot kapitalismen. Dette analytisk-konstruktive formålet virker samtidig tilbake på analysens *form* som vi gjenfinner hos Marx. En statlig byråkrats beskrivelse av virkeligheten skiller nødvendigvis lag med en politisk agitators virkelighetsbeskrivelse; Begge kan på sin måte ha retten på sin side, i den grad beskrivelsene samsvarer med et diskursivt rammeverk og et (austensk) illokusjonært formål. Men man begår en urett når man måler den ene etter den andres standarder.

Marx var ikke i første rekke en abstrakt tenker eller det vi kanskje kan kalle en objektiv reduksjonist. Han var ikke først og fremst motivert av et skolastisk ønske om å beskrive et mekanisk univers, regulert av økonomiske lovmessigheter. Marx var ingen sosiolog – i hvert fall ikke en *borgerlig* sosiolog – eller samfunnsobservatør. Istedenfor var han en moralsk indignert og forarget samfunnsdeltaker. Det åttende kapittelet i *Kapitalen*, som nominelt handler om arbeidstidens lengde, er mer enn noe annet en innføring i brutaliseringen av den engelske arbeiderklassen på midten av 1800-tallet. Det er her vi får et lite innblikk i den moralske motoren som presser

Kapitalen fremover: «Dante ville funnet redslene i sine helvetesfantasier overgått av denne industrien» (s. 306). Kapitalismen er et infernalsk system, et inferno. Faktisk har den poltiiske teoretikeren William Clare Roberts, i *Marx's Inferno*, hevdet at det er mulig å lese *Kapitalen* side om side med *Inferno* og oppdage en paralell struktur.²¹ Akkurat som Dante, ledet av Virgil, beveger seg ned i avgrunnen, trekker Marx oss ned i avgrunnen som er den engelske industrikapitalismen, disse «mørke sataniske fabrikker» som Blake beskriver.²² Et didaktisk poeng: For lesere som synes *Kapitalens* første del er i overmåte abstrakt, kan dette kapitlet fungere som en snarvei til kjernen av *Kapitalen* – en hjerteskjærende innføring i Marx' følelesunivers, et univers befolket av mennesker av kjøtt og blod, lidende menneskemengder, som ikke lar seg redusere til abstrakte bevegelser i «variabel kapital», «merverdirater» og lignende. Det er arbeiderens lidende legeme som er kraften som driver *Kapitalen* fremover, ikke universelle økonomiske lovmessigheter.

Men det er også Marx' egne lidelser som tvinger boken til sin naturlige slutt. Marx var villig til å våge alt, å sette alt på spill for å forstå kapitalens logikk. Aldri har så mye blitt skrevet om penger av en med så lite penger, som Marx selv formulerte det. Under skrivearbeidet med *Kapitalen* strevde han med stadige utbrudd av abscesser, store byller som forstyrret nattesøvnen, og som fortsatte å plage ham i en årrekke. «Den siste [abscessen] var spesielt vond og gjenstridig, og den var så

²¹ William Clare Roberts, *Marx's Inferno: The Political Theory of Capital*, Princeton, Princeton University Press, 2017.

²² William Blake, «From 'Milton'», s. 211, i *Collected Poems*, London, Routledge, 2002.

kinkig plassert at den hindret ham i å gå eller i det hele tatt bevege seg,» skrev kona hans, Jenny Marx.²³ Han lå våken med feberfantasier, «og i sitt delirium om natten snakker han i det endeløse om de ulike kapitlene som kretser rundt og rundt i hodet hans».²⁴ Og er ikke dette prisen man må betale for å kjempe mot kapitalismen, selv på det rent teoretiske planet, i kapitalens maskinelle abstraksjoner? Kapitalen er en maskin, et uhyre som står over mennesket: *Kapitalen* er en David og Goliat-fortelling, det ynkelige individet mot Goliat, eller *golem*, dette livløse materiet som på magisk vis likevel antar en livaktig form? «Det som er mindre klart er om sykdommen var årsaken til eller virkningen av vanskeligheten med å ferdigstille boken. [...] Sykdommens mest voldsomme utbrudd syntes å finne sted når han ble tvunget til å konfronteres med ‘den mer opphøyde teorien’» om kapitalens vesen.²⁵ Kapitalen er en maskin som fremprovoserer delirium hos dem som forsøker å forstå den. Alle virkelig vellykkede analyser av kapitalen er deliriske.

Marx kjempet en hvileløs kamp mot fattigdom. Og så å si den eneste redningen ut av denne fattigdommen var hans venn, fabrikantsønnen Friedrich Engels, som stadig lånte Marx penger: Kapital som subsidierer kapitalkritikk. Og er ikke dette også kimen til et alvorlig teoretisk poeng, at ingen som velger å delta i kapitalismen kommer renhårig ut av den? «Et menneske oppdager hva det faktisk er verdt i denne verden når det møter samfunnet utelukkende som et menneske, uten penger, et navn eller mektige forbindelser, uten noe annet enn dets iboende potensialiteter,» skriver Horkheimer. «Mennesket oppdager

²³ Sitert i Gareth Stedman Jones, *Karl Marx: Greatness and Illusion*. London, Penguin, 2017, s. 419.

²⁴ Ibid, s. 419.

²⁵ Stedman Jones, *Karl Marx*, s. 419.

tidsnok at ingenting er av mindre betydning enn menneskets menneskelige kvaliteter. De er prissatt så lavt at markedet ikke engang listefører dem.»²⁶

Marx' liv er en pasjon, en lidelsesberetning. Tre av barna hans døde, mer eller mindre som en direkte konsekvens av fattigdommen. Få marxister har tenkt på hva deres bortgang betyr. Men også deres dødsfall var en subsidie til kapitalkritikken – en livsoverføring, en transfusjon. Var de ofre for Marx' hensynsløse teoretisering, for hans manglende evne til å tilpasse seg de rådende forhold? Vi bør ikke klandre Marx for deres bortgang. De ble begravd av kapitalismen selv, som ikke krever noe annet av oss enn at vi ofrer vår moral for at vi skal få lov til å delta i kapitalakkumulasjon. Ingen kommer renhårig ut av kapitalismen. Marx' liv er et vitne til denne teoretiske innsikten: Det finnes ingen «etisk» kapitalisme. La oss si, for enkelhetens skyld, si at du vil gjøre noe så naivt som å tenke dine egne tanker. Men hvor? Intet marked, som Horkheimer antyder, vil betale for noe slikt. Kanskje går du til reklamebransjen for å drive med «markedsføring», en aktivitet som bokstavelig talt *fører markedet* fremover, som bidrar til et økt forbruk, et hysterisk kjøpepress. Eller du går til avisene og blir journalist, og skriver et (stort sett) sneversynt «nyhetsstoff» som må tilpasses en redaksjonell linje, en medial, banal ideologi, som belønnes i den grad det fremmer bunnlinjen i mediekonsernet. Kynisk? Men dette er kapitalismens realiteter! Intet arbeid uten kapitalakkumulasjon. Det finnes ingen *ren bransje* igjen, hvis vi med renhet mener fritt fra kapitalens logikk. Alle er vi på en eller annen måte innlemmet i kapitalens verdensbilde – også Marx, med sine lommepenger fra

²⁶ Max Horkheimer, «The Latest Attack on Metaphysics», s. 137, i *Critical Theory: Selected Essays*, New York, Continuum, 1972.

merverdien skapt av arbeiderne ved Engels-fabrikken, Victoria Mill, i Manchester.

Marx taler med en usedvanlig *progressiv* stemme. Vi finner ingen tegn til den forakten for «folket» som har vært intelligentsiaens fremste kjennemerke opp gjennom tidene – av den sorten man finner hos den britiske forfatteren C. S. Lewis, som skriver i sin selvbiografi, «Ingen er mer tilbøyelig til arroganse enn en nylig frigjort slave.»²⁷ Det er lett å glemme hvor uvanlig det var på midten av 1800-tallet for en høyt utdannet mann, gift med en kvinne fra det prøyssiske aristokratiet, å utvise en slik tro på menigmann. Denne tilliten til arbeidsfolket, som hos Marx er nesten grenseløs, er vel også en raritet i våre dager. Og er det ikke nettopp denne forakten for folket som er det psykososiale bakteppet for fremveksten av en Trump? Vi har et og annet å lære av Marx og de tidlige sosialistene, som Robert Owen, på dette feltet. Om de kan klandres for en romantisering av arbeideren, kanskje til og med en helgendyrkelse og fetisjisering, er vår tids synder de motsatte: en forbløffende mangel på tro på folket. Falne sosialister sier gjerne som Dag Solstad: «Jeg har alltid trodd for godt om det norske folk.»²⁸

Vi har ennå ikke tenkt lenge nok på hva Marx' liv betyr for hans teorier. Noen biografer, som Gareth Stedman Jones, klager sin nød over at man enten skildrer livet til Marx, eller man gjennomgår tekstene hans.²⁹ Men hva innebærer syntesen av disse to? Hva lærer vi av kombinasjonen av tekst og liv? Marx' eget liv er det første indisiet mot forestillingen om en

²⁷ C. S. Lewis, *Surprised by Joy*, London, William Collins, 2016, s. 124.

²⁸ Andreas Wiese, «- Jeg er i mot tidsånden», *Dagbladet*, 27. mai 2008, <https://www.dagbladet.no/kultur/jeg-er-i-mot-tidsanden/66479460>.

²⁹ Stedman Jones, *Karl Marx*.

streng sosialdeterminisme som visstnok råder ved kjernen av marxismen, den vulgære forestillingen om en teoretisk retning der en kald tidsånd marsjerer mekanisk gjennom historien. Marx' eget liv og lidelse bærer vitne om muligheten av å «hoppe ut av sin egen tid»,³⁰ som Hegel sier er en umulighet. Uten pasjonsspillet som er Marx' eget liv, ville verden vært teoretisk fattigere, en anemisk samtid som ikke forstår seg selv. Glemselen, eller fortregningen, av Marx er samtidig forklaringen på hvorfor vår tid er så underlig blodfattig, hvorfor liberalismen strever med å forstå seg selv og sine begrensninger. Bevissthetsfortregning pluss tid er lik patologi. *Sapere aude*, sa orakelet ved Delfi, og frasen ble til opplysningstidens mantra. Å ta dette utsagnet på alvor, innebærer nettopp å vende tilbake til Marx, til hele hans vesen, og alle hans tekster.

Noen mener at Marx' «historiske materialisme» består av en nærmest automatisk, viljeløs bevegelse fra et samfunnstadium til et annet, fra slaveri via føydalisme til kapitalisme, som deretter avløses av sosialisme og kommunisme. Isaiah Berlin, en av Marx' fremste biografer, skriver at Marx var «overbevist om menneskehetens historie er styrt av lover som ikke kan endres av enkeltpersoner, drevet av det ene eller andre idealet, og deres blotte innblanding [i historien].»³¹ Det er riktig at vi finner eksempler på denne tankemåten i Marx og Engels' *Det kommunistiske manifest*, som er nettopp, som tittelen på verket tilsier, et manifest – og dermed ingen fullstendig filosofisk eller sågar sosiologisk analyse.

³⁰ Hegel, *Outlines of the Philosophy of Right*, Oxford, Oxford University Press, 2008, s. 15.

³¹ Isaiah Berlin, *Karl Marx*, Princeton, Princeton University Press, 2013, s. 5.

Noen tidlige skisser til *Det kommunistiske manifest* går enda lengre i å fremme et mekanistisk historiesyn, som den «kommunistiske katekesen» Engels skrev i 1847, en tekst med korte spørsmål og svar som skulle fungere som en slags «Ofte stilte spørsmål» til kommunismen, som et slags bekjennesskrift for arbeiderbevegelsen. Her skriver Engels, «Vi er overbevist ikke bare om nytteløsheten men også skaden som alle konspirasjoner forestiller. Vi er også klar over at revolusjoner ikke er villede eller arbitrære, men at over alt og til enhver tid er en revolusjon det nødvendige resultatet av omstendigheter som ikke på noe vis er avhengig av enten viljen eller lederskapet til enkelte partier eller hele klasser.»³² Dette er det mekanistiske, lovbundne menneskesynet oppsummert i all sin tydelighet, med *nødvendige* konsekvenser, og fravær av *villede og arbitrære* handlinger.

Marx er for sofistikert, for ikke å si optimistisk – «viljens optimisme», som Gramsci senere kaller det – til å kunne henfalle til slike retoriske triks i sine mer modne analyser, som *Kapitalen* utgjør en del av. Likevel, det er nettopp den retoriske intensjonen, og mer spesifikt, *det illokusjonære formålet*, for å si det med J. L. Austens talehandlingsteori, ved slike utsagn som bør oppta oss. Marx og Engels' manifest, utgitt i det europeiske revolusjonsåret 1848, var ikke først og fremst ment som en beskrivelse av hvordan samfunnet er, men som en politisk gjerning, et forsøk på å omstøpe samfunnet i dens bilde. Beskrivelse eller handling: Det er dette skillet, og måten de tidvis glir over i hverandre, som alt for mange kritikere av Marx og hans tilstøtende kretser har underkjent eller misforstått. Når vi leser Marx må vi stadig spørre oss selv:

³² Friedrich Engels, «Draft of a Communist Confession of Faith», <https://www.marxists.org/archive/marx/works/1847/06/09.htm>.

Er dette en «ren» beskrivelse? Eller er det en handling, et forsøk på å endre virkeligheten? Eller er det en tredje ting – en beskrivelse som forsøker å foreta en handling, med sikte på å retroaktivt sørge for at beskrivelsen er i overensstemmelse med virkeligheten slik den nå er blitt?

Vi finner få spor etter denne katekistiske tenkemåten i *Kapitalen*. Den hører først og fremst til Engels, dels også den tidlige Marx, den *unge* Marx, som Althusser kaller ham, og det er urimelig å kreve at ungdomsskrifter skal gi oss et fullmodent bilde av den voksne tenkeren. En nærlesning av *Kapitalen*, et myndigere verk, viser snarere tvert imot at Marx mener at politikk – og dermed den subjektive viljen – er av avgjørende betydning for samfunnets endelige form. Politikken er en selvstendig sfære. Derfor er det også et poeng for arbeiderbevegelsen å konstituere seg selv som en politisk selvstendig klasse. «Til beskyttelse mot ‘deres kvalers slange’, må arbeiderne legge hodene sammen og som klasse fremtvinge en statslov, en overmektig samfunnsmessig barriere som vil hindre dem selv, gjennom en frivillig kontrakt med kapitalen, å selge seg og sin slekt til død og slaveri» (s. 370). Kapitalens logikk, selv om den er styrende, utgjør likevel ikke den endelige sannheten om samfunnsordenens konkrete form. Politiske kamper nytter. Hvorfor ellers skrive *Kapitalen*? Hvorfor ellers delta i politiske forsamlinger, slik Marx gjorde? Hvorfor skulle Marx kritisere det prøyssiske lovverkets straffeforfølgelse av fattige bønders sankning av ved i godseierne skoger, slik han gjorde i *Rheinische Zeitung*, hvis det ikke var fordi han trodde det kunne bidra til å *endre* verden? Vårt bilde av Marx som en skolastiker, og verre, en mekanistisk tenker, rimer ganske enkelt ikke med aktivisten Marx, den levende og virkende

politiske agitator (som ble gjort statsløs i 1845 for sine handlinger).

Riktignok skriver Marx at «selv når et samfunn er kommet på sporet av naturloven for sin egen bevegelse...kan det verken hoppe over eller gjennom dekret avskaffe naturlige utviklingsfaser. Men det kan korte inn og mildne fødselsveene» (s. 10). Jordmor Marx! Ser vi ikke her gjenferdet etter stadietenkningen vende tilbake – akkurat når boken er ferdig og forordet til det første opplaget av *Kapitalen* skal skrives?

Selv om Marx' poeng er at en viss grad av «agens» kan utøves, for å bruke et skjemmende ord fra sosiologen, dvs. at man nettopp kan «korte inn og mildne» kapitalismens brutalitet, hefter det likevel noe maskinelt og livløst ved slike utsagn. Men la oss ikke glemme at Engels – «Marx' general» som en biografi nylig titulere ham³³ – hadde en kommanderende innflytelse på Marx, først og fremst gjennom «lommepengene» Marx så sårt trengte og tidvis mottok. Denne innflytelsen var ikke nødvendigvis av det gode slaget. Mye av det som er mekanisk, statisk og scientistisk hos Marx stammer fra Engels. Og selv om denne apologetiske manøveren er velkjent fra historiografiens annaler – Jesus var en slags protososialist, det var disiplene hans som var reaksjonære! Deleuze var en fremragende tenker, men Guattari trakk ham ned i sølen! – enes likevel de fleste om at Engels var en mindre smidig, mindre *dialektisk* tenker enn Marx. Engels' *Naturens dialektikk* er viden latterliggjort for forfatteren stivbente forsøk på å trenge logikken i samfunnsbevegelsene ned på naturen: Fra dette er det kort vei til den sovjetiske statsreligionen: Dialektisk materialisme. Det måtte en Engels til for å stifte marxismen, en

³³ Tristram Hunt, *Marx's General: The Revolutionary Life of Friedrich Engels*, New York, Henry Holt and Company, 2009.

bevegelse Marx selv ikke ville vedkjenne seg: «*Ce qu'il y a de certain c'est que moi, je ne suis pas marxiste.*»³⁴ (Det som er sikkert er at jeg ikke er en marxist).

³⁴ Brev fra Friedrich Engels til Eduard Bernstein, 2.-3. november 1882.
https://marxists.catbull.com/archive/marx/works/1882/letters/82_11_02.htm.

III. Begreper

For å lese *Kapitalen* må vi forstå Marx' tekniske ordforråd. Marx bruker vier store deler av boken til en gradvis oppbygging av et spesifikt vokabular, som han samtidig bruker til å analysere kapitalismen. Snarere enn å utvikle samfunnsmessige lover, er *Kapitalen* et kompendium over begreper. Noen av disse begrepene dyrker Marx frem eksplisitt, men andre begreper ligger rett under tekstens overflate: Det er opp til oss å hente dem frem og bruke dem.

Deleuze og Guattari hevder at filosofiens oppgave er å skape stadig nye begreper.³⁵ For dem er begrepsdannelse selve filosofiens hovedoppgave. Vi kan utvide denne posisjonen ved å si at all tenkning overhodet bør ha som mål å skape nye begreper. Begreper er verktøy. Disse verktøyene kan vi bruke for å plukke virkeligheten fra hverandre og bygge den opp igjen – kanskje i en ny, annerledes form.

Marx snakker aldri om «kapitalismen» i *Kapitalen*. Dette er kanskje merkelig, all den tid Marx er regnet for å være «kapitalismens fremste teoretiker», slik det gjerne heter i både festtaler og nidskrifter om Marx. Men Marx skriver som oftest om «kapital», «kapitalakkumulasjon», «den kapitalistiske produksjonsmåte», og lignende oppstykkede, fragmenterte, eller adjektiverte sider ved det økonomiske systemet som vi i dag kaller for kapitalismen. Selve ordet «kapitalismen» opptrer aldri i Marx' begrepsunivers i *Kapitalen*. Hvorfor ikke? Kanskje fordi han ante allerede på 1800-tallet noen av problemene knyttet til det senere marxister har kalt reifikasjon, altså at man postulerer den evige, statiske væren ved et sett med ideer og prosesser som nettopp ikke er ensartede eller evigvarende. Kapitalismen er ikke uniform: Den er mangefasettert og

³⁵ Gilles Deleuze og Félix Guattari, *What is Philosophy?*, New York, Columbia University Press, 1994.

varierende. Ordet «kapitalisme» blir dermed problematisk i den grad det forleder oss til å tro at «kapitalismen» nettopp er noe uforanderlig og ensartet.

Men i realiteten er økonomiske uttrykksformer heterogene. De er differensiert på tvers av landegrenser, til og med mellom regioner, byer, og nabolag, på grunn av stat, lovverk, politikk, kultur, fysisk miljø, geopolitisk plassering, m.m. Økonomiske uttrykksformer varierer også over tid: Dagens kapitalisme, altså «kapitalismen-på-2000-tallet», er noe annet enn den var for hundre år siden eller til og med for ti år siden; på noen vesentlige punkter skiller den seg fra «kapitalismen-på-1800-tallet». Marx skriver hovedsakelig om «kapitalismen-i-England-på-midten-av-1800-tallet», og nettopp fordi han forstår at dette er en flytende historisk form, som skiller seg fra kapitalismen slik den kom til uttrykk i Frankrike, India, Tyskland eller USA i sin egen samtid, og at den ville endre sin empiriske uttrykksform over tid og mellom ulike steder, stritter han imot fristelsen å bruke samlebetegnelsen «kapitalisme». På denne måten kan vi si at Marx var en av de første til å forstå at kapitalismen i realiteten er en *agencement* eller «assemblage» – et begrep utviklet av Deleuze og Guattari – altså et sett med koblinger mellom økonomi, politikk, kultur, geografi, osv. som gir en emergent uttrykksform som varierer i takt med interne variasjoner innad i dette *agencement*-et: Når staten skruer opp næringskatten for å finansiere gratis velferdstjenester, eller innfører en 8-timersdag for å begrense overarbeid og gi arbeidere mer fritid, blir denne nye «kapitalismen» noe annet enn den var før disse lovendringene. Men hvis vi bruker ordet «kapitalisme», er det en tendens til at disse emergente egenskapene – egenskaper som oppstår ut av summen av enkeltdelene i samfunnsveven –

drukner i ordets falske homogenitet. Hvis kapitalismen er foranderlig, kan vi ikke bruke det samme ordet om disse stadig varierende formene. Vi må snakke om prosesser og deler av systemet, ikke hele systemet. Dermed: «kapital,» «kapitalakkumulasjon», og «den kapitalistiske produksjonsmåte».

Likevel er det praktisk å kunne bruke ett ord for å beskrive noen av hovedtendensene i dette allsidige «systemet» som ikke er et uniformt system, men som preges av en multiplisitet. Så lenge vi er klar over de teoretiske fallgrubene knyttet til det å bruke ett ord for å snakke om noe som varierer over tid og mellom steder, bør det være akseptabelt å snakke om «kapitalisme». Vi kan bake de teoretiske forbeholdene inn i vår forståelse av ordet. Altså vil denne boken av og til snakke om kapitalisme – selv om Marx ikke gjorde det i *Kapitalen*.

Så hvilke begreper er viktige for Marx? For Marx kan hele den kapitalistiske produksjonsmåtenes vesen oppsummeres i tanken om merverdi. Men før vi kan forstå merverdi, må vi forstå begrepene som utgjør merverdiens bakgrunn.

Marx begynner *Kapitalen* på merkelig vis. Han begynner med *varen*. De første par hundre sidene av boken er viet til varen. Men hvorfor? Fordi Marx er opptatt av rikdom, og rikdom fremstår som en «uhyre varesamling» (s. 43). Når vi ser en rik person, ser vi egentlig en person som representerer en større ansamling varer, skriver Marx. Men er ikke personen snarere en personifisering av en viss ansamling av penger, kapital, ansatte, bygninger? Varene er jo bare et av midlene som inngår i oppsamlingen av rikdom. Det er noe vilkårlig ved det litterære grepet å begynne med varen. Hvorfor tar ikke Marx for seg arbeideren, penger, kapital, eller andre tilsynelatende viktigere holdepunkter ved *Kapitalens* startpunkt? Noe av

forklaringen er, som Marx skriver i innledningen, at «alle begynnelser er vanskelige». Det er ikke alltid lett å si hva som er den beste måten å begynne. Men begynnelser er også i en viss grad vilkårlige. Her kommer innflytelsen fra Marx' tidlige læremester, Hegel, til skue. I *Rettsfilosofien* skriver Hegel at «filosofien danner en sirkel». ³⁶ Når du beveger deg langs en sirkel, spiller det ingen rolle hvor du begynner. Hvis du likevel skal rundt hele sirkelen, vil du før eller siden passere alle punktene langs dens omkrets. Uansett utgangspunkt må du forbi alle punktene langs omkretsen. Dermed kan vi si at *Kapitalen* begynner ved et vilkårlig punkt, nettopp fordi det økonomiske systemet som Marx skal studere utgjør en slags sirkel: Vi kan like så godt begynne med varen som noe annet, fordi, hvis vi skal forstå helheten, må vi før eller siden forstå hva varen er.

Et lesetips for utålmodige lesere er likevel å begynne med *Kapitalens* kapittel 8, om «Arbeidsdagen». Opp gjennom tidene har nok mange lesere falt fra i løpet av bokens første hundre sider. Det er synd, fordi boken tar seg, rent skriveteknisk, betraktelig opp etter at Marx har gjort unna sine innledende betraktninger om varen. Denne strukturelle svakheten ved *Kapitalen* var forøvrig Marx fullstendig klar over selv. I et forord til den franske utgaven, skriver Marx at «undersøkelsesmetoden som jeg har brukt er ikke tidligere blitt anvendt på økonomiske spørsmål, noe som gjør det temmelig vanskelig å lese første kapittel. Det er å frykte at det franske publikumet, som alltid er utålmodig etter å komme til konklusjonen...vil miste motet fordi de ikke straks vil kunne trenge videre fremover» (s. 23). I dagens hyperaktive medievirkelighet, er vi alle «franskmenn»: Vi er alle utålmodige,

³⁶ Hegel, *Philosophy of Right*, s. 18.

vitebegjærlige, ivrige etter å komme frem til poenget. (Marx røper forøvrig her sitt geografiske opphav, med sine forestillinger om Frankrike som revolusjonens, og dermed utålmodighetens, hjemland. På denne måten gjeninnfører *Kapitalen* ideen om viktigheten av nasjonale, kulturelle forskjeller helt fra begynnelsen av.) Så for de utålmodige sjeler: Les om den moralske forargelsen Marx uttrykker over de brutaliserte engelske arbeiderne i bokens åttende kapittel, og vend heller tilbake til de første kapitlene etter hvert.

Varen har en rekke egenskaper. For det første, den må mette et behov eller en lyst. Den har altså en bestemt *bruksverdi*. «Nytten av en ting gjør den til en bruksverdi» (s. 44). Jeg kjøper en Coca-Cola fordi jeg er tørst, fordi jeg trenger sukker og koffein: Bruksverdien for meg som forbruker ligger i at den metter dette behovet. Men innenfor kapitalismen, skal varen også kunne selges og kjøpes. Den må altså ha en *bytteverdi*. Hvis en vare ikke har en bytteverdi, kan den ikke kjøpes eller selges. Luft har en bruksverdi, fordi mennesker trenger oksygen for å respirere, men luft har ikke en bytteverdi, i hvert fall ikke ennå; kanskje det en dag vil oppstå et marked for ren luft i forurensede storbyer. Foreløpig er luft uten bytteverdi, og det er følgelig ikke en vare. Men hva betinger varens verdi? Her lanserer Marx en av de tilsynelatende mest kontroversielle ideene sine, den såkalte *arbeidsverditeorien*, som egentlig har sitt opphav i de klassiske «politiske økonomene» og skotske opplysningsfilosofene fra 1700-tallet, som Adam Smith og David Hume. Marx mener at bare arbeid er i stand til å gi en vare en viss verdi. Varer har verdi i den grad de har blitt bearbeidet. Verdi betinges av arbeidstid. Alle varer har det til felles at de har blitt skapt gjennom menneskelig arbeid.

Dermed representerer de en viss mengde «størknet arbeidstid» (s. 49).

Dette rimer også med våre hverdagsoppfatninger. En bunad som er sydd for hånd koster mer enn en maskinprodusert bunad. Arbeidsmengden i den håndlagde bunaden er større enn i den maskinlagde bunaden. Derfor har den en høyere verdi. Men umiddelbart reiser det seg noen motforestillinger. Med denne definisjonen, får vi noen absurde utfall. En ineffektiv, uinspirert, eller langsom arbeider, bør ikke overføre mer verdi til varen enn en effektiv og dyktig arbeider som produserer den samme varen, bare fordi førstnevnte brukte lengre tid. Marx spisser definisjon av arbeidets verdiskapende egenskap ved å understreke at det er mengden «samfunnsmessig nødvendig arbeid» (s. 48) som betinger verdi. Det er normalarbeidet, eller den gjennomsnittlige tiden det tar å lage, som et snitt av alle arbeidsprosesser i et samfunn, som bestemmer varens verdi. Det er «den arbeidstiden som er samfunnsmessige nødvendig for å fremstille en bruksverdi, som bestemmer den verdistørrelse» (s. 48). Den trege arbeideren ligger under gjennomsnittet av samfunnsmessig nødvendig arbeidstid, mens den hurtige arbeideren ligger over snittet. Samfunnsmessig nødvendig arbeidstid bestemmes av aggregatet, eller summen, av alle disse ulike arbeidernes produksjonsprosesser.

Det er altså ikke slik at jo lenger tid en mer «doven eller udugelig» (s. 48) arbeider bruker, sammenlignet med enn en dyktig og arbeidsom arbeider, jo mer verdifull blir varen. Vi må opp på makroplan, eller samfunnsnivå, bort fra den enkelte arbeider og den enkelte vareproduksjonsprosess. Når hele samfunnet blir mer effektivt (fordi arbeiderne blir dyktigere, utdannelsesnivået øker, fordi en ny teknologi muliggjør en

hurtigere produksjonsprosess, e.l.), synker også den sosialt nødvendige arbeidstiden. En effektiv økonomi trenger mindre tid for å overføre den samme mengden verdi til en vare.

Hva er det så som avgjør arbeidernes produktivitet? «Arbeidets produktivkraft er bestemt av mange slags forhold, blant annet av [1] arbeidernes gjennomsnittlige dyktighet, [2] utviklingsgraden av vitenskapen og den teknologiske anvendelighet, [3] den samfunnsmessige sammensetningen av produksjonsprosessen, [4] omfanget og effektiviteten av produksjonsmidlene, og [5] av naturforhold.» (s. 49) Marx viser her en langt bedre forståelse for hva produktivitet er enn dagens samfunnsøkonomer. Marx' innramming lar oss forstå hvorfor, for eksempel, Norge gjør det så godt på ulike produktivitetsrangeringer, sammenlignet med land som Mexico eller Hellas. Ut i fra et borgerlig økonomisk synspunkt feller disse rangeringene samtidig en moralsk dom over mennesker i ulike land, med alle mulige nasjonalistiske eller til og med xenofobe forestillinger om primitive kulturer, late søreuropeere, selvforskyldt fattigdom. Marx understreker at den enkelte arbeiders produktivitet i realiteten gjenspeiler totaliteten av sosiale og økonomiske forhold i landet. For Norges del er en av de viktigste kildene til produktivitet nettopp naturressurser: olje og gass. Grunnen til at «norske arbeidere» er mer produktive enn greske, eller til og med amerikanske arbeidere, er ikke at norske arbeidere er mer hardtarbeidende eller mer moralsk aktverdige, men i stor grad fordi landet nyter av store olje- og gassforekomster. Dette skyver den norske arbeiderens produktivitet oppover – og høyt. Marx hadde en teoretisk innramming som lar oss forstå dette. Den enkeltes produktivitet speiler hele samfunnets beholdning av ressurser, ikke den enkeltes dyktighet.

Det er altså ikke helt riktig å si at arbeideren er den eneste kilden til verdi. Også naturen bidrar. «Arbeidet er...ikke den eneste kilden til de bruksverdiene, den materielle rikdommen som mennesket produserer. Arbeidet er dens far...og jorden er dens mor.» (s. 53) Vi bør nøle ved denne patriarkalske innrammingen. Klisjeen om at naturen er en kvinne, en «mor», finner vi også i James Lovelocks teori om «Gaia», som spiller på en patriarkalsk forestilling om kvinnen som omskiftelig, ustadig, «hysterisk», som også kommer til uttrykk i i Freuds berømte spørsmål, «Hva vil kvinnen?», dette «store spørsmål som aldri har blitt besvart og som jeg ennå ikke har klart å svare på, til tross for mine tretti år med forskning på den feminine sjel», som Freud skriver til en av sine kvinnelige korrespondenter.³⁷ Men ser vi bort fra denne metaforens ufeministiske konnotasjoner, er Marx' poeng såre enkelt: De eneste to kildene til rikdom er arbeid og naturressurser, dette «stoffskiftet mellom mennesket og naturen» (s. 53). Vi skal vende tilbake til dette utsagnet senere, men for øyeblikket får vi nøye oss med å si at Marx mener at kapitalistiske produksjonsprosesser undergraver begge disse kildene til rikdom: Arbeidet blir utplyndret, og naturen blir ødelagt. Kapitalismen er altså et høyst utakknemlig økonomisk system. Men det er også dysfunksjonelt – det raserer sitt eget livsgrunnlag.

Vi er nå i stand til å forstå forholdet mellom bruksverdi, bytteverdi, verdi og arbeid. For det første, en ting kan ha bruksverdi uten å ha bytteverdi. Luft, jorden, «naturlige enger, viltvoksende trær» (s. 50) - disse har nytte for oss mennesker, i

³⁷ Brev fra Sigmund Freud til Marie Bonaparte, sitert i Elizabeth Knowles (red.), *Oxford Dictionary of Modern Quotations*, Oxford, Oxford University Press, 2007, s. 123.

form av ren luft eller rekreasjonsmuligheter, men de er ikke *verdifulle*, i økonomisk forstand, fordi de ikke bearbeides av menneskelig arbeidskraft

For det andre, en ting kan ha bruksverdi og være bearbeidet av menneskelig arbeid uten at det dermed er en vare. Her kan vi tenke på frivillighetsarbeid og dugnader som kroneksempler. La oss si at du skriver artikler for Wikipedia. Du gjør noe nyttig, men du skaper ikke dermed en vare. Men merk at dette *ikke-kommodifiserte arbeidet* alltid står i fare for å bli kooptert. Faktisk er Wikipedia-artikler nå en integrert del av private teknologiselskapers plattformer. Brukere av Apples Mac OS-operativsystem, kan i dag få direkte tilgang til Wikipedia-artikler via Dictionary-appen som leveres sammen med Apples datamaskiner: Gratisarbeidet som millioner av mennesker har levert blir dermed integrert i Apples varer og blir gjort til en del av produktets endelige verdi.

For det tredje, en ting kan ikke ha verdi uten å være en bruksgjenstand. «Dersom den ikke er til noen nytte, så er også det arbeidet som den inneholder nytteløst...og danner derfor ingen verdi» (s. 50). Dette er også utgangspunktet for David Graebers kritikk av dagens arbeidsliv i boken *Bullshit Jobs*.³⁸ Graebers argument er at mange jobber er unyttige. Disse jobbene, og menneskene som utfører dem, skaper bytteverdi – produkter og tjenester som kan selges og kjøpes – men de er uten bruksverdi, altså uten «verdi» i videre forstand. De er meningsløse. «Noen jobber er så poengløse at ingen merker hvis personen som har jobben forsvinner», skriver Graeber.³⁹

Dette reiser spørsmålet om hvorvidt Marx' verdibegrep er et metafysisk begrep. Graeber og hans likesinnede vil si at

³⁸ David Graeber, *Bullshit Jobs: A Theory*, London, Simon & Schuster, 2018.

³⁹ Graeber, *Bullshit Jobs*.

noe er «til verdi» for andre mens annet ikke er det. Lanserer Marx her en slags humanistisk kritikk av økonomiske prosesser, av kapitalismen som et verdiødeleggende system? Vi produserer masse som er destruktivt: plastikk og bensin, bomber og våpenammunisjon. Hvert år lages millioner av tonn plastikk, og denne plasten har «verdi» i Marx' arbeidssentriske forstand. Men har den «verdi» i en eller annen overordnet forstand? Miljøvernere vil bestride dette. Men Marx går ikke inn for denne tenkemåten. For ham er arbeidets evne til å overføre verdi ment som en «rent» analytisk innramming. Det finnes andre grunner til å argumentere mot produksjon av bomber, bensin og plastikk – ødeleggelsen av menneskeliv og økologiske systemer, for eksempel –men mangel på «verdi» er ikke det rette ankepunktet mot dem, sett fra Marx' synsvinkel.

Varer er altså «størknet arbeidskraft», godt hjulpet fra naturens side – vind, vann, jord, solen, kull, jern og – i vår tid – olje, gass, uran, for å nevne noen verdiforøkende råvarer. Vi uttrykker varens verdi i penger. Penger lar oss abstrahere bort fra varens spesifikke bytteverdier. Penger har den oppgave å «spille rollen som allmenn ekvivalent innenfor vareverdenen» (s. 84). Penger er en universell størrelse, fordi de lar mange typer arbeid veksles inn i mange typer varer og tjenester. Men vi kan forestille oss samfunn eller subkulturer hvor penger ikke spiller den samme rollen, «skjell, tunfiskbokser, eller – slik tilfellet har vært i krigstider – sigaretter, sjokolade eller hva det nå skulle være», som David Harvey påpeker.⁴⁰

På samme måte er arbeidsverditeorien– ideen om at arbeidet er en sentral kilde til verdi i vareproduksjonen – også i en viss grad utskiftbar. I begynnelsen av *Kapitalen* diskuterer

⁴⁰ David Harvey, *A Companion to Marx's Capital*, London, Verso, 2010, s. 31.

Marx forholdet mellom frakker og bomull (eller «lerret») i en forestilt kapitalists produksjonsprosess. Vi kunne like gjerne erstatte *arbeidsverditeorien* med *lerretsverditeorien*, sier Marx (s. 79), og uttrykke alle varer i form av deres omberegnete lerretsverdier. Men arbeid er viktigere enn lerret, fordi det er en *mer universell* egenskap ved varer enn lerret er det: Lerret inngår bare i en begrenset mengde varer mens arbeid inngår i alle varer.

Varefetisjisme

Sett fra én synsvinkel, virker varer fullt ut forståelige og enkle. «En vare ser ved første øyekast ut til å være en selvsagt, triviell ting» (s. 87). Vi omgir oss med ulike forbruksvarer: klær, mat, vaskemaskiner, smarttelefoner. Hva kunne vel vært mer uproblematisk enn varen? Den krever ingenting fra oss. Hvis vi har lyst på den, kjøper vi den. Dette er imidlertid bare varens overflate. Marx' analyser er alltid dybdeanalyser: På samme måte som Freud ville trenge ned fra bevissthetens overflate ned i underbevissthetens dyp, vil Marx trenge ned under overflaten av alle mulige samfunnsforhold, deriblant også varen, og forstå hva som faktisk foregår. Hele Marx' teoretiske prosjekt er å gå i strid med overflater.

Tingenes tilstand er altså ikke fullt så enkle. Varen rommer et mysterium. «Analysen av den viser at den faktisk er en svært innviklet ting, full av metafysiske spissfindigheter og teologiske nykker» (s. 85). Den «gåtefulle karakteren» (s. 86), eller det «hemmelighetsfulle ved vareformen» (s. 87), ligger ikke i varens fysiske egenskaper, men i omdanningen av en sosial prosess (en bestemt måte å produsere varer på) til et tilsynelatende naturlig objekt (den fysiske varen). «Det hemmelighetsfulle ved vareformen består altså ganske enkelt i

at den for menneskene gjenspeiler den samfunnsmessige karakteren ved deres eget arbeid som en legemlig egenskap ved selve arbeidsproduktene, som samfunnsmessige naturegenskaper ved disse tingene selv. Derfor fremstår også det samfunnsmessige forholdet mellom produsentene og totalarbeidet som et samfunnsmessig forhold mellom gjenstander, som et forhold som eksisterer utenfor dem.» (s. 87)

La oss si at du vil kjøpe en smarttelefon. For å lage en slik telefon, kreves råvarer fra Vest-Afrika, som beror på en viss slaveaktig arbeidsinnsats og skaper borgerkriger i konkurransen om knappe, edle metaller; for å sette den sammen i Kina, skapes lavtlønnede arbeidsplasser, hvor arbeidere bor og jobber på fabrikken under kummerlige forhold; godt lønnede, høyt utdannede, kreative designere i California lager operativsystemet og planlegger telefonens utførelse; det forlanger en måte å konsumere varer på, hvor det å kjøpe en telefon til flere tusen kroner fremstår som den mest naturlige ting i verden.

Med andre ord: En fysisk vare inngår i et helt sett med sosiale relasjoner og prosesser som langt fra er «naturlige» eller nødvendigvis hadde behøvd å være ordnet på denne måten. Men disse prosessene skjules gjennom varens (tilsynelatende) naturlige, nøytrale fremtredelsesform. Alle sosiale relasjoner viskes ut i møtet med varen. Varen utkrystalliserer en viss mengde og form for arbeidskraft og, ikke minst, et bestemt forbruksmønster, en forbukerkultur. Men alle disse sidene ved varen usynliggjøres i tingliggjøringen av varen. Forhold mellom mennesker blir omgjort til forhold mellom ting. Jeg inngår i en relasjon med lavtlønnede Foxconn-arbeidere i Kina når jeg kjøper en iPhone. Jeg inngår i en relasjon til vietnamesiske

sweatshop-arbeidere når jeg kjøper et par Nike-joggesko. Jeg inngår i et usynlig kontraktuelt forhold med etiopiske kaffebønder når jeg kjøper en kopp Starbucks-kaffe. Men i tingenes umiddelbare virkelighet, blir alle disse forholdene tilslørt.

Det er blant annet dette Marx sikter til når han snakker om varefetisjisme. Dette noe underlige begrepet, fetisjisme, stammer delvis fra ulike antropologers funn om at førmoderne samfunn omga seg med «fetisjer» eller objekter man mente hadde en overnaturlig eller symbolsk kraft. Marx var en ivrig leser av antropologiske tekster. Hans etterlatte «etnologiske notatbøker» gir oss et særegent innblikk i hvordan Marx var en storforbruker av datidens antropologiske kilder. I disse notatbøkene kan vi lese at Marx noterte ned ulike antropologiske funn knyttet til fetisjisme, blant annet i sin lesning av den engelske bankieren og amatørantropologen John Lubbocks *The Origin of Civilisation* (1870), om «fetisjer dypet i rød [maling] ved hver nymåne» i Kongo,⁴¹ eller hvordan man i «noen deler av Afrika 'spiser fetisjen'...[Man] rasper en liten del av fetisjen i vann...og plasserer det i munnen uten å svelge...en høytidelig seremoni, hvor kvinner sverger troskap til sine ektemenn, [og] menn til sine venner.»⁴² Til *Kapitalen* var spesielt Marx' lesning av de Brosses' *Du Culte des Dieux fétiches* (1760) viktig, fordi den var et angrep på «primitive» kulturers tro på objekters overnaturlige kraft: «*la folle imagination du fétichisme*».⁴³ På samme måte mente Marx at kapitalismens varefetisjisme var en slags primitiv overtro, en usynliggjøring

⁴¹ Marx, *The Ethnological Notebooks of Karl Marx*, Assen, Van Gorcum & Comp., 1974, s. 347.

⁴² Marx, *Ethnological Notebooks*, s. 348.

⁴³ Marx, *Ethnological Notebooks*, s. 89.

som var religiøst betonet – og dermed en irrasjonell overlevning som måtte fjernes gjennom rasjonalitetens fremskritt.

For å forstå denne irrasjonelle, tilslørte og usynliggjørende siden ved kapitalismen fullt ut må vi faktisk «flykte inn i den religiøse verdens tåkeregioner» (s. 87). Hvorfor? Fordi mennesker skaper religiøse forestillinger – noen sosiologer har blant annet vist at amerikanere flest har en forestilling som svarer til hvilken del av landet de kommer fra, med en liberal «Gud» på den californiske vestkysten, og en streng paternalistisk gud i de mer reaksjonære sørstatene⁴⁴ – som så kommer tilbake og styrer over oss. Vi skaper en forestilling om Gud, men denne gudsforestillingen skaper i neste tur oss, i den forstand at vi lever i skyggen av denne forestillingen. Dette er grunninnsikten i Ludwig Feuerbachs analyse av kristendommen, som også påvirket Marx.⁴⁵ Vi objektiverer noe imaginært og blir så trellbundet av dette imaginære objektet. I religionens sfære «synes produktene av den menneskelige hjerne å være begavet med et eget liv. De fremtrer som selvstendige skikkelser som står i forhold til hverandre og til menneskene» (s. 87).

Kapitalismen gjør det samme, om enn i annen form. «På samme måte er det i vareverdenen med produktene av den menneskelige hånd. Dette kaller jeg fetisjisme, som kleber seg

⁴⁴ Paul Froese og Christopher Bader, *America's Four Gods: What We Say About God—and What That Says About Us*, Oxford, Oxford University Press, 2010.

⁴⁵ «*Theology is anthropology*: in other words, the object of religion...expresses nothing other than the essence of man, so that the history of religion or, what amounts to the same thing, of God—for the gods are as varied as the religions, and the religions are as varied as mankind—is nothing other than the history of man.» (Ludwig Feuerbach, *Lectures on the Essence of Religion*, New York, Harper & Row Publishers, 1967, s. 17.)

til arbeidsproduktene så snart de blir produsert som varer og som derfor er uadskillelig fra vareproduksjonen» (s. 87). Vi skaper varene, som arbeidere og produsenter, men varene dominerer oss i neste omgang: Store deler av det småborgerlige liv dreier seg om å samle opp, omorganisere, forvalte, og deretter kvitte seg med forbruksvarer. Vi tingliggjør deler av oss selv – arbeidskraften vår – men med dette taper vi også kontrollen over en vesentlig del av oss selv, vår skaperevne.

Ideologi og vitenskap

Marx er en dybdeanalytiker. Noe har en form, men det har også et innhold. Tingens ytre form, eller overflaten, forleder oss. Derfor må vi dykke ned i innholdet for å forstå virkeligheten slik den egentlig er. Virkeligheten møter oss kledd i form av ulike illusjoner eller mystifiseringer. Oppgaven blir dermed å avkle disse mystifiserte formene, vende tilbake til tingene i seg selv, og bedrive det Max Horkheimer kalte for ideologikritikk: kritikk av mystifiserte former. Men hva er ideologi? Marx gir oss en konsis definisjon: «De vet det ikke, men de gjør det» (s. 89).

Som Slavoj Žižek påpeker, er dette kanskje den mest presise oppsummeringen av den marxistiske diagnosen av kapitalismens idéproblem. Vi vet ikke at vi deltar i kapitalismen, altså i utbytting, men vi gjør det likevel. Men Žižek, med sin forkjærlighet for dialektiske krumspring, gir Marx' diagnose en liten vri: «Folk vet svært godt hvordan ting virkelig er, men de [handler] som om de ikke vet det», skriver Žižek.⁴⁶ Denne allmenntilstanden kaller Žižek for «ideologiens fantasi». Sett fra Žižeks synsvinkel, er problemet vi står overfor ikke mangel på informasjon om virkeligheten: Vi vet allerede

⁴⁶ Slavoj Žižek, *The Sublime Object of Ideology*, London, Verso, 1989, s. 32.

mer enn nok om virkeligheten. Vi bombarderes med nyheter om sweatshop-arbeidere i Sør-Øst Asia, Uber-sjåførers dårlige lønnsbetingelser, og finansmarkedenes sannsynlige kollaps i nærliggende fremtid. Problemet er at vi ikke vet ikke hva vi skal gjøre med all denne informasjonen – hvilke praktiske konsekvenser det bør ha for utformingen av samfunnet gjennom konkrete politiske handlinger – og dermed er det mer behagelig å oppføre oss som om vi ikke vet at vi vet.

Uansett hvordan man forholder seg til dette spørsmålet, er Marx' poeng at vi stadig blir konfrontert med forestillinger om verden som ofte er feilaktige eller misvisende. Det finnes en objektiv sannhet der ute, men den er innhyllet i mystifiserende skyggedannelser. Og det er bestemte aktører som lever av å skape disse mystifiseringene, den «ideologiske» klassen, som består av «regjering, prester, jurister, militære, osv.» (s. 555), og kanskje særlig de politiske økonomene: De lever av å analysere kapitalismen, men i realiteten forvrenger de den, fordi de står på kapitalens, ikke arbeiderens, side. Marx' oppgave er, som *Kapitalens* undertittel tilsier – «Kritikk av den politiske økonomi» - nettopp å kritisere disse «kapitalens sykofant[er]» (s. 942). Sosialøkonomene står i ledtog med kapitalistene, og teoriene deres om kapitalismen er derfor partsinnlegg til fordel for kapitalismen.

Marx mener at strukturerte tankesett, kategorier og begreper delvis er produkter av en bestemt materiell posisjon; eller, som Upton Sinclair elegant formulerte det: «Det er vanskelig å få mennesker til å forstå noe når lønnen deres er avhengig av at de ikke forstår det.» De reaksjonære økonomene som Marx langer ut mot kan på sett og vis ikke noe for sin partiskhet og sine ensidige fremstillinger av kapitalismen, nettopp fordi deres levebrød avhenger av at apologiene deres

bevarer systemet som samtidig belønner dem. Disse «doktrinære sykofanter» (s. 278) – Marx er glad i å anklage fiendene sine for spyttlikkende servilitet – er tvunget til å skape det den franske sosiologen Pierre Bourdieu kaller for «sosiodisèer», etter Leibniz' *Teodisè* (et forsøk på å forsone Guds eksistens med ondskapens virkelighet) – altså, en rettferdiggjøring av en skjevdelt, hierarkisk og undertrykkende samfunnsorden: En fremstilling av et ondt samfunn som godt, naturlig og nødvendig.⁴⁷

Marx kritiserer de politiske økonomene for ikke å ta innover seg at tingene i verden fremstår i *fordreid form*. De politiske økonomene eller sosialøkonomene – det vi i dag ville kalt samfunnsøkonomer – overtar ukritisk «kategorie[r]...fra hverdagslivet» (s. 664), som når de skriver om «verdien på arbeidet» eller «verdien på jorden». Disse begrepene gir ikke mening i seg selv som kategorier – altså strukturerende forståelsesformer – fordi arbeid *har* ikke verdi men *skaper* verdi. En kategori som «prisen på arbeidet» er «imaginær» eller «fordreid», skriver Marx, fordi den ikke tar innover seg at arbeidere prises etter kapitalistens eget forgodtbefinnende: Den tar bare for seg «fremtredelsesformer», istedenfor en dypere, objektiv essens. Marx tar dermed til orde for en reelt vitenskapelig analyse av kapitalismen. «At tingene ofte fremtrer i en fordreid form, er velkjent i omtrent alle vitenskaper, unntatt i den politiske økonomien» (s. 664). Den borgerlige samfunnsøkonomien, eller «vulgøkonomien», er «så platt at den prinsipielt bare er opptatt av tingens ytre skinn» (s. 666). Og det er dette «ytre skinn» vi må bevege oss forbi når vi bedriver ideologikritikk.

⁴⁷ Pierre Bourdieu, *On the State: Lectures at the Collège de France, 1989–1992*, Cambridge, Polity Press, 2012, s. 160.

Marx bygger det vi kan kalle for en kategoriteori, modellert etter Kants forståelse av kategorier som strukturer vår oppfatning av tid, rom, og kausalitet, men i Marx' tilfelle rettet mot politiske, økonomiske, og samfunnsmessige forståelsesformer, snarere enn de rent epistemologiske. Marx' ideologikritiske prosjekt består i en rekke refleksive kritikk av politiske og økonomiske forståelsesformer – de implisitte, ofte ubevisste teoretiske innrammingene vi tar for gitt i anskuelsene våre av den politisk-økonomiske sfæren – og av hverdagslivet som sådan. Disse anskuelsesformene utgjør tilsammen det Bourdieu kaller for doxa – sosiale ortodoksier som brukes ubevisst, nærmest automatisk og uten at det stilles spørsmål ved dem. Når Marx kritiserer den politiske økonomien for ikke å ta innover seg at ting ofte fremstår i fordreid form, laster han økonomene for en ukritisk overtagelse av «kategorie[r] fra hverdagslivet» (s. 664). Tenk på noen av de mest grunnleggende begrepene vi opererer med i hverdagslivet: Noen er «arbeidstakere», andre er «arbeidsgivere». Disse tilsynelatende uskyldige ordene er i realiteten ideologisk betonte kategorier, eller anskuelsesformer, fordi de tilslører hva som faktisk skjer på arbeidsmarkedet. En arbeidsgiver er i realiteten en *arbeidskjøper*; en arbeidstaker er egentlig en *arbeidsselger*. Ideen om at noen – kapitalisten – gir mens andre – arbeideren – tar, er bare ett eksempel på hvordan noen grunnleggende idémessige kategorier strukturer hele vår livsverden.

Marx' naivitet, hvis vi kan tillate oss en slik bemerkning, ligger i en uhildet tro på vitenskapen som løsningen på ideologiens problem. «Fremtredelsesformene reproducerer seg umiddelbart og spontant som dagligdagse tankeformer, [og] de underliggende forholdene må først avdekkes gjennom

vitenskapen» (s. 670). Marx tror på muligheten for en reell vitenskap som på en eller annen måte lar oss få et grep om kategoriene og bevege oss mot et riktigere sett med kategorier. Sånn sett er Marx en opplysningstidstenker: Hans tro på rasjonalitet er nærmest grenseløs. Dette er en velkjent manøver også fra moderne sosiologi, hvor tenkere som Pierre Bourdieu og Loïc Wacquant har angrepet det de kaller for «folkekategorier» (hverdagslivets doxa, eller «sunn fornuft»), for på sikt å kunne utvikle «analytiske kategorier», som skal være mer objektive, sannferdige og riktige.⁴⁸ Problemet er, som Žižek er inne på, at man aldri kan unnsnippe ideologi. Eller, som Keynes sa, «Praktiske mennesker som tror de er fritatt for enhver intellektuell innflytelse, er som regel slaver av en eller annen utrangert økonom.»⁴⁹ Vi er alltid i ideologiens grep. Som Althusser har påpekt, er vitenskapen ikke bare underlagt en ideologi men er selv en produsent av ideologi, i kraft av at den også produserer bestemte forestillinger om verden som ikke i seg selv lar seg redusere til bevis.⁵⁰ Det er dette Sextus Empiricus kalte for *kriterieproblemet*: Hvis vi skal legge frem bevis for en påstand om verden, krever det en avklaring av hva som skal telle som bevis, hvordan det skal vektes og rangeres,

⁴⁸ Loïc Wacquant, «Habitus as Topic and Tool: Reflections on Becoming a Prizefighter», *Qualitative Research in Psychology*, 8(1): 81-92; Pierre Bourdieu, «What Makes a Social Class? On The Theoretical and Practical Existence of Groups», *Berkeley Journal of Sociology*, 1987, 32: 1-17.

⁴⁹ John Maynard Keynes, *The General Theory of Employment, Interest and Money*, Cambridge, Cambridge University Press, 2013, s. 383.

⁵⁰ Louis Althusser, *Philosophy and the Spontaneous Philosophy of the Scientists*, London, Verso, 2012.

hvilke instrumenter som produserer legitim bevisførsel.⁵¹ Og denne legitimiteten er i seg selv gjenstand for en sosial overenstemmelse – og innebærer dermed uunngåelig en utøvelse av det Bourdieu kaller for symbolsk makt. Disse motsetningene – spontane fremtredelsesformer vs. vitenskapelig dybdeanalyse, dagligliv vs. analyse, sunn fornuft vs. bakenforliggende strukturer – reproduserer bare det grunnleggende problemet, at vi trenger et sett med tankeformer, og at disse formene ikke i seg selv lar seg bevise: De er menneskelige overenstemmelser (som oftest resultatet av maktkamper) og finnes ikke «der ute», i selve virkeligheten. «All teori...er merket med en uunngåelig relativisme og vilkårlighet», påpeker Althusser.⁵²

Vi kan tenke på ideologi som ulikt tempererte bassenger på et spahotell: Vi beveger oss fra den sunne fornufts lunkne boblebad til de analytiske kategoriernes kjøligere vann. Men vi er alltid svømmende, alltid omgitt av vannmasser: Det eneste vi veksler mellom er kroppens akvatiske miljø, som riktignok ikke er ubetydelig, hvis vi skal unngå hypotermi eller overoppheting. Metaforen nærmer seg den vesentlige utfordringen en tenker av Marx' kaliber stiller oss overfor: Hvis vitenskapen ikke kan godta virkeligheten *prima facie*, slik den fremtrer for oss, enten i all sin umiddelbarhet eller slik den blir filtrert og servert gjennom ulike tenkeres tankesett, hvordan vet vi at vi har kommet frem til de riktige kategoriene?

⁵¹ Kenneth R. Westphal, «Hegel's Phenomenological Method and Analysis of Consciousness», i *The Blackwell Guide to Hegel's Phenomenology of Spirit*. Malden, Wiley-Blackwell, 2009, s. 1-36.

⁵² Louis Althusser, «On the Objectivity of History», *Décalages*, 2016, 2(2), s. 4.

Et forsøk på en løsning er ved dette veiskillet å vende tilbake til selve skillet mellom teori og praksis. Dette skillet er kunstig. De politisk-økonomiske teoriene finner sin avklaring i virkeligheten. Politisk agitasjon, til og med revolusjon, som den komplette omformingen av samfunnsmessige omstendigheter, er målestokken for begrepsapparatet vårt. Og i et tidlig skrift bemerket Marx nettopp at ulike «teoretiske motsetninger» bare kan løses på «praktisk vis, gjennom menneskets praktiske krefter. Løsningen deres ligger derfor ikke bare i forståelsen, men i livet, som filosofien ikke har kunnet løse fordi den har ansett dette problemet for å være rent teoretisk.»⁵³ I *Kapitalen*, derimot, faller Marx tilbake på en mer tradisjonell scientisme – en kritisk vitenskap, riktignok, men fortsatt med en sterk tro på vitenskapelig fornuft en løsning på disse problemene.

Likevel er Marx ingen sosiolog, uansett hva sosiologene måtte mene om saken. På innføringsemner i sosiologi ved universitetet, blir Marx ofte fremstilt som en av «sosiologiens klassikere». På 1980-tallet forsøkte de såkalte «analytiske» marxistene – en gruppe som prøvde å bedrive det som (tåpelig nok) ble kalt for «non-bullshit Marxism»⁵⁴ – å omskrive Marx' ideer i form av noen grunnleggende analytiske læresetninger, å omskrive Marx i formen av en slags rasjonell handlingsteori og teknisk skolert samfunnsøkonomi. Dette er fjernt fra Marx' tenkemåte. Selv Marx tidvis bedriver en slags protososiologi (riktignok flere tiår før sosiologien ble opprettet som en formell fagdisiplin) – med statistiske tabeller, kvalitative beskrivelser av

⁵³ Karl Marx, «Economic and Philosophic Manuscripts of 1844», s. 302, i Karl Marx og Friedrich Engels, *Collected Works, Volume 3: March 1843–August 1844*, London, Lawrence & Wishart, 2010.

⁵⁴ G. A. Cohen, *Karl Marx's Theory of History: A Defence*, Princeton, Princeton University Press, 2001, s. xxvi.

arbeidsliv og dagligliv, en litteraturgjennomgang av hva tidligere politiske økonomer har uttalt – og selv om det er sant at arbeidsverditeorien i en viss forstand kan omskrives til et teknisk, matematisk formspråk, må vi aldri glemme at Marx skriver først og fremst for å *endre* på virkeligheten. Han forsøker å gjennomføre det Bourdieu kaller for en «teorieffekt»: Teoriene er riktige i den grad de har effekter som gjør dem riktige; teorier er ikke bare nøytrale beskrivelser men intervensjoner i verden.⁵⁵ Marx' ideer er dermed partsinnlegg, en fremstilling som skal omdanne virkeligheten i denne fremstillingens lys: «Filosofene har bare *fortolket* verden forskjellig, men det som gjelder er å *forandre* den.»⁵⁶ Merk hvor forskjellig dette er fra dagens samfunnsvitenskap. Dagens sosiologer og økonomer lager beskrivelser og modeller for å fange hvordan verden er. Men Marx er ingen samfunnsviter i moderne forstand. I den grad beskrivelsene hans ikke samsvarer med virkeligheten, er det fordi det revolusjonære prosjektet ennå ikke har blitt fullbyrdet. «Staten er en for alvorlig sak til at man kan la det bli utsatt for...dårskap. Et narrenes skip kan muligens drive med vinden en god stund, men det vil fortsatt drive til sitt endelikt nettopp fordi narrene nekter å tro at det er mulig. Dette endeliktet er den kommende revolusjonen.»⁵⁷ Revolusjonen er det som setter en stopper for all dårskap, hele det borgerlige narrespillet.

⁵⁵ Pierre Bourdieu, *Language and Symbolic Power*, Cambridge, Harvard University Press, 1991, s. 106.

⁵⁶ Karl Marx, «Theses on Feuerbach», s. 5, i Karl Marx og Friedrich Engels, *Collected Works, Volume 5: 1845–47*, London, Lawrence & Wishart, 2010.

⁵⁷ Brev fra Karl Marx til Arnold Ruge, mars 1843,

https://www.marxists.org/archive/marx/works/1843/letters/43_03-alt.htm.

Sirkulasjon

For Marx er kapitalismen ensbetydende med sirkulasjon. Alt beveger seg innenfor kapitalismen. Ingenting står stille.

Sirkulasjonen får aldri hvile. Kapitalismen er et hvileløst system som aldri opphører å bevege seg.

Det finnes forskjellige former for sirkulasjon. Marx presenterer en rekke abstraksjoner som lar oss lettere forstå bevegelsesmønstrene i kapitalismens ulike sirkulasjonsformer: P-V, V-P, osv. Disse matematiske formlene kan virke ugjennomtrengelige eller unødig formalistiske, men de er til hjelp i den grad de reduserer virkelighetens kompleksitet og lar oss få et grep om hva som foregår i markedstransaksjoner.

For det første, P-V. En vare kjøpes. Noen har penger, andre har varer. Når en forbruker kjøper en vare, bytter de sine penger mot en vare. Transaksjonen kan forestilles slik: P-V. Forbrukerens penger (P) byttes mot en selgers varer (V). Jeg gir Apple fem tusen kroner (P) i bytte mot en iPhone (V).

For det andre, V-P. En vare selges. Motsatt, fra selgerens synspunkt, kan denne transaksjonen settes opp slik: V-P. En bestemt mengde varer (V) selges mot en sum penger (P). Apple kvitter seg med en iPhone og får fem tusen kroner i bytte. I formelen P-V skifter penger form til varer, mens i formelen V-P byttes varene ut med penger.

For det tredje, P-P'. Penger blir utlånt. En pengesum (P) lånes ut, for eksempel fra en bank til en boligkjøper, og pengene tilbakebetales med renter. Resultatet er at utlåneren ender opp med en større pengesum (P') enn den opprinnelige utlånte mengden. (Apostrofen indikerer at den nye verdien er forskjellig fra den opprinnelige.)

For det fjerde, V-V'. Varer byttes. Førmoderne økonomier bestod gjerne av slike varebytter. Fraværet av penger

gjør det nødvendig å bytte varer i direkte form. Penger har ennå ikke tredd inn som en medierende instans. Eller, for å ta et mer moderne eksempel: Når artisten Bon Jovi skulle spille konsert i Sovjetunionen mot slutten av 1980-tallet, var den sovjetiske rubelen underlagt eksportrestriksjoner. Musikeren fikk dermed sitt honorar betalt i form av tømmer fra den sovjetiske skogsindustrien – tømmer mot konsert, altså et varebytte.

For det femte, $V-P-V'$. En vare (V) selges for en viss pengesum (P), som brukes til å kjøpe en annen vare av tilsvarende eller høyere verdi (V'). For eksempel, Apple selger en iPhone og reinvesterer noen av pengene til å kjøpe flere råvarer. Disse brukes så til å lage flere varer.

For det sjette, $P-V-P'$. Penger (P) brukes for å kjøpe en vare (V), som selges for en større sum penger (P'), altså med en viss fortjeneste. For eksempel, en kremmer importerer et parti med kjøleskap og selger dem for mer enn de ble kjøpt for på det hjemlige markedet, altså med gevinst.

Marx kaller $V-P-V'$ for *varesirkulasjonen*, og $P-V-P'$ for *pengesirkulasjonen*. Det er særlig sistnevnte som opptar ham, fordi pengesirkulasjon er viktigere i kapitalismen enn varesirkulasjon. De er pengesirkulasjonen som er drivkraften bak kapitalismen, den bestemte bevegelsesformen som gir kapitalismen dens indre driv og utadrettede dynamikk.

Legg merke til at det ikke er noe poeng å la penger sirkulere hvis sirkulasjonen slutter med den samme eller mindre summen penger. Hele poenget med pengesirkulasjonen er å få pengene til å forøke seg: P' må være større enn P for at sirkulasjonen skal ha vært bryet verdt. P' er altså alltid en økt mengde, i den grad sirkulasjonen kan kalles en suksess. «Denne økningen eller overskuddet over den opprinnelige verdien kaller

jeg – merverdi (surplus value)» (s. 176).⁵⁸ Merverdi er navnet på pengeøkningen i sirkulasjonen. «Den opprinnelige forskutterte verdien holder seg derfor ikke bare ved like i sirkulasjonen, men den forandrer sin verdistørrelse i den, tilsetter en merverdi eller forøker seg. Og det er denne bevegelsen som forvandler den til kapital» (s. 176-177).

Kapital er *bevegelse*. Det er «denne bevegelsen» (s. 177) fra P til P' som gjør at penger blir til kapital. Pengene settes i bevegelse for å bli forøket. I neste omgang blir en større mengde penger gitt tilbake til kapitalisten, som så kan sette denne større summen i bevegelse. Det er et uendelighetsspill.

Hva skjer hvis pengene tas ut av sirkulasjon? Marx gir et eksempel på en mengde P på 100 pund sterling og P' på 110 pund. I dette eksempelet er altså P-V-P' bevegelsen fra 100 pund til 110 pund via en vare som blir kjøpt (P-V) og solgt (V-P'). Hva skjer hvis P' tas ut av sirkulasjon? I stedet for å la P' sirkulere videre, bestemmer lar kapitalisten seg for å sette pengene i en safe, eller legge dem under madrassen, eller bruke dem til å kjøpe forbruksvarer, som mat og klær. «Dersom de 110 pund sterling ble forbrukt som penger ville de falle ut av rollen sin. De ville opphøre å være kapital. Idet de ble trukket ut av sirkulasjonen ville de stivne til en skatt» (s. 177).

Når penger opphører å sirkulere, slutter de også å være kapital. Pengene blir til en «skatt» (i betydningen «en samling kostbarheter»). Det er en vesensforskjell mellom en kapitalist og en skattesamler, sier Marx: Kapitalisten er en person som

⁵⁸ Marx oppgir den engelske frasen «*surplus value*» i parentes i den opprinnelige, tyske utgaven av *Kapitalen*. Denne utgaven (og dermed også den norske oversettelsen) er pepret med engelske fraser, som signaliserer bokens forankring i datidens politisk-økonomiske litteraturs hjemland, Storbritannia.

alltid lar pengene sirkulere mens skattesamleren er noen som enten bruker opp eller sparer på penger, men som i alle tilfeller ikke *gjør noe produktivt* med pengene. Penger er altså ikke ensbetydende med kapital, uansett hva Oxford-filosofen Luciano Floridi måtte mene om saken; han skriver et sted at penger er et «godt eksempel på kapital»,⁵⁹ en komplett feilslutning: For at penger skal regnes som kapital må de bevege på seg. De må sirkulere. «Denne absolutte berikelsesdriften, denne lidenskapelige jakten på verdi, er felles for kapitalisten og skattesamleren, men mens skattesamleren bare er den forrykte kapitalisten, så er kapitalisten den rasjonelle skattesamleren.» (s. 179) Mens «skattesamleren streber hvileløst etter å øke verdien idet han forsøker å redde pengene fra sirkulasjonen», vil den «klokere kapitalisten oppnå det samme idet han stadig på nytt prisgir dem til sirkulasjonen» (s. 180).

For at kapital skal forbli kapital, må den altså bevege på seg. Opphører sirkulasjonen, opphører også kapital å være kapital. «Penger avslutter bevegelsen [i P-V-P’], bare for å utgjøre begynnelsen på en ny. Slutten på hvert enkelt kretsløp [P-V-P’], der kjøpet for salgets skyld blir fullbyrdet, utgjør derfor selv begynnelsen på et nytt kretsløp» (s. 178). Penger slutter aldri å sirkulere så lenge det er kapital. Essensen av kapital er forøkelse. I varesirkulasjonen var poenget å mette behov, altså «tilegnelse av bruksverdier, tilfredsstillelse av behov» (s. 178). Pengesirkulasjonen, på den andre siden, er et «mål i seg selv», en uendelig prosess. «Bevegelsen til kapitalen er derfor grenseløs» (s. 178).

⁵⁹ Luciano Floridi, «Semantic Capital: Its Nature, Value, and Curation», *Philosophy & Technology*, 2018, 31:481-497.
<https://doi.org/10.1007/s13347-018-0335-1>.

Det finnes neppe noen mer skremmende ord i *Kapitalen* enn nettopp denne setningen. Jordkloden vi bebor er en grense, men kapitalen er grenseløs: Her må det simpelthen oppstå en indre motsetning mellom to konkurrerende behov: Økologiens behov for grensesetting, kapitalens evige behov for sirkulasjon og ekspansjon.

Men hvordan oppstår merverdi? Marx ironiserer over kapitalens angivelige evne til å vokse på egenhånd, dens nærmest mystisk evne til selv å skape og forøke sitt eget liv. «Som opprinnelig verdi skiller den ut merverdi fra seg selv, den øker sin egen verdi...Bevegelsen som tilfører verdien merverdi er nemlig den egen bevegelse, [og] dens forøkning er altså selvforøkning. Den har fått den okkulte egenskapen å skape verdi fordi den er verdi. Den føder levende unger, eller legger i det minste gullegg» (s. 180). Dette gullegget er intet mindre enn «penger som ruger penger». Men hvem er det som ruger? Hvor kommer gullet fra?

La oss ta et skritt tilbake. Merverdien kan ikke selv «springe ut av sirkulasjonen» (s. 193) Hvorfor? Fordi hvert bytte i P-V-P' og V-P-V' forutsetter at man bytter likt mot likt: Hvis ikke ville det ikke blitt noe av byttet. For at en kjøper skal få kjøpt noe, må selgeren føle at bruksverdien i det de selger er lik den pengesummen de får. Hele sirkulasjonen er tuftet på forestillingen om at likt veksles med likt. Her ligger det ikke noe rom for merverdi: Det ville krevd at noen fikk noe på en annens bekostning. «Merverdien må altså bli til bakenfor sirkulasjonen og på en måte som ikke er synlig i denne selv» (s. 193)

Marx tar en skofabrikant som et eksempel. Skofabrikanten skal selge noen støvler. For at råvarene som utgjør støvelen – skinnnet, i dette tilfellet – skal bli mer verdt,

må fabrikanten få noen til å bearbeide skinnet. Det må sys og omformes til et ferdig produkt – en støvel – som folk kan tenke seg å kjøpe. «Det samme stoffet har nå mer verdi fordi det inneholder en større arbeidsmengde» (s. 193) Skinnet har økt i verdi på grunn av arbeidet som er blitt gjort med skinnet, men det har ikke økt av seg selv: Det har økt på grunn av arbeidet som er blitt gjort med skinnet idet det blir tillaget som en støvel. Det er altså umulig for et dødt stykke skinn å i seg selv få en verdiforøkning: Noe må gjøres med dette skinnet. Det må prosesseres av menneskelig arbeidskraft, enten ved hjelp av syersker, skomakere eller maskiner (som, vi skal se, er en form for oppspart arbeidskraft). «Det er altså umulig for vareprodusenten å øke verdien og dermed forvandle penger eller varer til kapital utenfor sirkulasjonssfæren, uten at han trer i kontakt med andre vareeiere.» (193)

Men vi får et paradoks her. Kapital kan ikke *tre ut av* sirkulasjonssfæren, for da blir det bare døde penger, altså en skatt. På den annen side kan ikke kapitalens forøkelse strengt tatt skje på grunn av sirkulasjonen. «Kapitalen kan altså ikke springe ut av sirkulasjonen og den kan like lite ikke springe ut av sirkulasjonen. Den må samtidig både springe ut av den og ikke springe ut av den.» (s. 193)

Her ligger det tilsynelatende paradokset i at Marx bruker frasen «springe ut av» i to forskjellige betydninger: På den ene siden, at kapitalen *forlater* sirkulasjon (da blir kapitalen omgjort til døde penger), og på den andre siden, at kapitalens forøkelse er *forårsaket* av sirkulasjon (for sirkulasjon er bare en bevegelse hvor det bytets likt mot likt, og kan følgelig ikke i seg selv skape verdi).

Det eneste som kan skape verdi er varer hvis bruksverdi er verdiforøkelse. «Verdiforandringen av de pengene som skal

forvandle seg til kapital kan ikke skjje med disse pengene selv. Som kjøpemiddel og som betalingsmiddel realiserer de nemlig bare prisen på den varen de kjøper eller betaler.» (194)

Heldigvis finnes det en vare som er av dette slaget, at dens bruksverdi i seg selv er verdiforøkende: arbeidskraft. «For å kunne trekke verdi ut av forbruket av en vare må pengeeieren vår være så heldig at han innenfor sirkulasjonssfæren, på markedet, oppdager en vare hvis bruksverdi hadde den eiendommelige egenskapen å være kilde til verdi... Og pengeeieren finner en slik spesifikk vare på markedet – ... arbeidskraften.» (s. 195)

Utrolig nok må vi altså vente nesten to hundre sider før arbeideren som personen trer inn på scenen – og det i boken som Engels kalte for «arbeiderklassens bibel!» (Det ville vært en underlig Bibel hvis Gud ikke ble nevnt før langt ute i det Gamle testamentet.)

Arbeideren

Hvem er så arbeideren? Arbeideren er en person som ikke har noe annet å selge enn sin egen arbeidskraft. Arbeideren som slutter å selge arbeidskraften sin, kan ikke lenger tjene til livets opphold. Salg av arbeidskraft er altså et spørsmål om liv og død. Dette forutsetter selvsagt fraværet av en velferdsstat, et sosialt sikkerhetsnett, en forutsetning som var legitim når Marx skrev *Kapitalen*. Vi vender tilbake til velferdsstaten senere.

Salg av arbeidskraft er arbeiderens eneste levebrød. Arbeideren er en proletar, en «maskin» for å «produsere merverdi» (s. 744). Med ordet «proletar», mener Marx, «økonomisk sett, ikke annet enn lønnsarbeideren, som produserer og øker kapital og som blir satt på gaten når han er

blitt overflødig for behovene til 'Monsieur Kapital'» (s. 767, fotnote 70).

Dette er en usedvanlig vidtfavnende definisjon av arbeideren. Fra denne synsvinkelen, er vi nesten alle sammen arbeidere. Arbeiderne utgjør ikke en liten, uanselig andel av befolkningen, selv ikke etter avindustrialiseringen av Vesten. Arbeiderne er de 99 prosentene, for å si det med Occupy Wall Street-slagordet. Selv leger og advokater, ingeniører og professorer, er på sett og vis proletarer – «på sett og vis», fordi disse gruppene, i den grad de har klart å karre til seg høye lønninger, også vil kunne opparbeide seg en viss formue, eiendommer eller andre former for aktiva, som igjen kan brukes for å erstatte bortfalt arbeidsinntekt. Men ikke-formuende leger eller professor er like mye proletarer, i ordets tekniske forstand, som fabrikkarbeiderne er det. De har kanskje flere privilegier, bedre arbeidsvilkår, mer selvstendighet, og et høyere lønnsnivå enn fabrikkproletarene, men de må like fullt jobbe for å tjene til livets opphold. Den kjente parolen fra *Det kommunistiske manifest*, «Arbeidere i alle land, foren dere», er ikke en snever appell men det aller bredeste mobiliseringsgrunnlaget, nettopp fordi kapitalismen deler samfunnet i et bredt lag av arbeidsfolk og et snevert lag av kapitalister.

Arbeideren og kapitalisten møter hverandre på markedet som formelt frie og likestilte parter. Kapitalisten og arbeideren «møter hverandre på markedet og trer i forhold til hverandre som likeverdige vareeiere. Den eneste forskjellen er at den ene er kjøper, den andre selger. Juridisk er altså begge like personer» (s. 195). Denne formelle likheten er viktig for Marx. Formell likhet er en likhet på papiret. I realiteten er forskjellene mellom dem enorme: En har makt, den andre er

avmektig. Det liberaldemokratiske samfunnets juridiske likestilling av alle mennesker utøver en fascinerende kraft på Marx. En leietaker er i teorien juridisk likestilt med en utleier, men forskjellen dem imellom er at én besitter privateiendom mens den andre ikke gjør det; én har makten til å velge og vrake, den andre må bukke og skrape. Arbeideren er et vesen som må stå med luen i hånden. En kapitalist er like mye verdt «på papiret» som en arbeider, men den praktiske, ikke-formelle, forskjellen mellom dem er vesentlig. Marx er kritisk til lovens fiksjon. Lovene er kapitalistvennlige. Lovverket er et kapitalistisk lovverk, fordi det fortrenge den praktiske forskjellen mellom mennesker til fordel for den formelle, juridiske likheten dem imellom.

For at arbeideren skal kunne selge arbeidskraften sin – som er det eneste arbeideren besitter av verdi – må to kriterier være oppfylt. For det første, salget av arbeidskraft må være tidsavgrenset. Salget kan ikke gjelde for evig tid, men bare for en time, dag, uke, måned, år, eller en årrekke. Hvis ikke, altså hvis arbeideren selger hele sin arbeidskraft, «rubb og stubb» (s. 196), omgjøres arbeideren i realiteten til en slave. Arbeideren opphører i et slikt tilfelle å være arbeider i det hele tatt og blir en slave som har signert bort livet sitt til arbeidskjøperen – slaveeieren.

For det andre, arbeideren må selge en arbeidskraft som hører kroppen til. Arbeidskraften er noe som bare finnes i arbeiderens legeme. Derfor er det ikke en overdrivelse å si at arbeideren er en person som selger kroppen sin mot penger – arbeidets prostitusjon. Akkurat som Ursula LeGuin sammenligner ekteskapet, denne «lovlig og økonomisk sanksjonerte» relasjonen, med prostitusjon, som «bare er et videre begrep», en «kopulasjon i et økonomisk modus», som

LeGuin skriver, kan vi si at lønnsarbeid er en slags prostitusjon av arbeidskraft.⁶⁰ (Slike sammenligninger er alltid omtrentlige.) Kroppen er stedet der arbeidskraften oppstår, ivaretas, forbedres, reproduseres, og uthentes. Arbeiderens kroppslighet, og arbeiderens person i det hele tatt, blir derfor av en viss interesse for kapitalisten: Arbeideren kan ikke tynes eller utplyndres i det uendelige, for hvis kroppen opphører å fungere, slutter den også å frembringe ny arbeidskraft. Her ser vi kimen til en *biopolitikk*, en livets politikk, av sorten Foucault studerte.⁶¹ Men det peker også mot sosialdemokratiets vektlegging av gratis skolegang og et offentlig helsevesen, med hele velferdsstatens innføring av ulike hygienetiltak, offentlige bad, ernæringsfysiologiske intervensjoner, vitamintilskudd til skolebarn, og mer. Vi må aldri glemme at velferdsstaten fikk sin start med den erkekonervative Bismarck, som med sin *Staatssozialismus* – lovforslag om statlige helseforsikringer og uføretrygd på 1880-tallet – bidro til å redde kapitalismen fra en revolusjonær omveltning, som truet den tyske kapitalismen i tiårene etter Marx.⁶² Bismarck forstod at arbeiderens kropp måtte sikres mot overstadig utplyndring.

For at arbeideren skal ville selge sin arbeidskraft, må to kriterier være oppfylt. For det første, arbeideren må være «fri» til å selge sin arbeidskraft. Arbeideren må disponere en råderett over arbeidskraften sin (og ikke være en slave). Arbeideren må være et formelt fritt juridisk subjekt som har evnen til å inngå kontrakter. For det andre, arbeideren må være «fri» fra andre

⁶⁰ Ursula LeGuin, *The Dispossessed*, London, Gollancz, 2002, s. 18.

⁶¹ Michel Foucault, *The Birth of Biopolitics: Lectures at the Collège de France, 1978-79*, Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2008.

⁶² Adam Przeworski, *Capitalism and Social Democracy*, Cambridge, Cambridge University Press, 1986.

eiendeler, ervervsmuligheter og inntektskilder. Marx ironiserer stadig over frihetsbegrepet: Det å være «fri» betegner både friheten *til* å selge arbeidskraft og frihet *fra* andre inntektskilder: Fattigdom er en underlig, ironisk frihet.

Arbeideren er helt avhengig av å kunne *fysisk* reproducere arbeidskraften sin, dag ut og dag inn. Arbeidet sluker energi. Arbeideren trenger penger til mat, klær og bolig. «For å kunne opprettholde livet trenger det levende individet en viss sum livsmidler» (s. 199). Arbeideren er et levende vesen. Derfor må arbeidskraften kunne fysisk reproduseres. Hvis arbeiderens «opptreden på markedet skal være kontinuerlig, slik den kontinuerlige forvandlingen av penger til kapital forutsetter, må selgeren av arbeidskraft forevige seg.» (s. 200).

Når arbeideren en gang dør, må arbeiderens barn kunne tre inn i arbeidsprosessen – på Marx' tid som barnearbeidere (historikeren Jane Humphries anslår at mer enn halvparten av ti år gamle gutter i England var i fullt arbeid ved midten av 1800-tallet⁶³), men i vår tid, som fullvoksne individer. Men i mellomtiden er arbeidsprosessen energikrevende. Arbeidskraften må kunne reproduseres, for «gjennom arbeidet, blir...en bestemt mengde menneskelige muskler, nerver, hjerne osv. forbrukt og disse må igjen bli erstattet» (s. 199). Kapitalen er en maskin som sluker muskler, nerver og hjerner. Etter endt arbeidsdag, må arbeideren «kunne gjenta den samme prosessen under de samme betingelsene, med samme kraft og sunnhet, i morgen.» (s. 199)

Kampen mellom kapitalist og arbeider handler dermed i kapitalismens spede begynnelse – på midten av 1800-tallet – om kampen om nettopp denne «kraft og sunnhet»: Hvor mye

⁶³ Jane Humphries, *Childhood and Child Labour in the British Industrial Revolution*, Cambridge, Cambridge University Press, 2010, s. 177.

kraft og sunnhet forlanger arbeideren? Hvor lite kan kapitalisten slippe unna med å avse til fornyelsen av denne kraft og sunnhet? Arbeiderklassens kamp er en kamp om å maksimere sin kraft og sunnhet – gjennom økte lønninger, bedre arbeidsvilkår, kortere arbeidsdager – mens kapitalistens kamp er en kamp om å *minimere* denne kraft og sunnhet til det ytterst nødvendige.

Selv om kapitalisten må gi visse innrømmelser til arbeideren, er arbeidernes «behov» naturgitte. Marx var den første sosialkonstruktivist, fordi han forstod at virkeligheten i seg selv delvis er sosialt konstruert. Arbeideren har visse behov, men utover et visst minimumsnivå er disse behovene ikke gitte fra naturens side. Lønnsnivået som til enhver tid trengs for å møte arbeiderens behov, formidles også gjennom visse sosiale stadier og kulturelle normer, som i sin tur bestemmer hva som regnes som behov. «I motsetning til de andre varene inneholder altså verdibestemmelsen av arbeidskraften et historisk og moralsk element.» (s. 199-200)

Det faktum at arbeiderens «behov» er historisk betingede – behovenes historisitet – skaper et spillerom for kapitalisten. Behovene kan presses, tøyes og forskyves – i det hele tatt, manipuleres. Riktignok har arbeidskraftens verdi «en nederste grense eller minimalgrense» (s. 201). Man kan ikke presse lønningene ned i det uendelige. Arbeideren kan ikke bli fullstendig ødelagt av arbeidet. Arbeiderens livsverden kan ikke raseres fullstendig. Men behovenes historisitet betyr at arbeidskraftens reproduksjonsgrense er i viss grad fleksibel. Det er behovenes fleksibilitet som blir scenen for den langvarige, endeløse kampen mellom arbeid og kapital: Hvor lite kan arbeideren klare seg på og hvor lenge kan arbeideren tvinges til å arbeide før det går utover reproduksjonen av ny arbeidskraft –

før det tærer på den «kraft og sunnhet» som også kapitalisten i en viss grad har gjort seg avhengig av hos arbeideren?

Et interessant sidemoment som Marx legger frem i denne tidlige delen av *Kapitalen*, er at arbeideren faktisk er en kreditor for kapitalisten. Siden arbeideren først får sin lønn etter at arbeidet er utført, låner arbeideren ut sin arbeidskraft til kapitalisten. Kapitalisten tar opp et lån hos arbeideren, og først etter at arbeidet er utført, får arbeideren tilbakebetaling for lånet sitt: «I alle land med kapitalistisk produksjonsmåte blir arbeidskraften først betalt etter at den allerede har fungert...f.eks. ved slutten av hver uke. Overalt forskutterer derfor arbeideren til kapitalisten bruksverdien av arbeidskraften. Han lar kjøperen forbruke den før han får betalt for den. Arbeideren gir derfor overalt kreditt til kapitalisten» (s. 203).

Slik var det på 1800-tallet, og slik er det fortsatt i en viss grad i dag: De færreste arbeidsgivere betaler ut månedslønn forskuddsvis; ved noen arbeidsplasser kan man søke om forskudd på lønn.⁶⁴ Dette er i realiteten en hånd mot arbeideren: Kapitalismen snur alt på hodet, for kapitalisten trenger aldri søke om tillatelse til å først forbruke arbeidskraften, deretter betale for den. Bestiller du en støvsuger på nettet, betaler du ikke først når varen er levert – du betaler på forhånd, i bestillingsøyeblikket. Men arbeidskraft, denne langt mer personlige varen, deles velvillig ut av arbeideren, kun

⁶⁴ I Norge har denne «retten» lenge vært lovfestet i Hovedtariffavtalen: «I særskilte tilfeller kan arbeidstakeren få inntil 2 måneders lønn utbetalt på forskudd. Det skal inngås skriftlig avtale med arbeidstakeren om tilbakebetaling.» (Hovedtariffavtalen i staten 1. mai 2012–30. april 2014, s. 22). Arbeideren må altså bukke og skrape for retten til *ikke* å gi et gratis, subsidiert lån til «arbeidsgiveren» (altså *arbeidskjøperen*).

med et håp om etterbetaling. Man kunne til og med regnet ut hvor mye store bedrifter tjener på disse usynlige, arbeidsubsiderte lånene: Alle de milliardene som i løpet av arbeidsmånedene får stå i fred på bedriftens konto og påløpe seg renter.

Marx sporer noen konsekvenser av denne tilsynelatende bagatellmessige mekanismen – arbeiderkreditten – for den gjennomsnittlige industriarbeideren i England på midten av 1800-tallet. Virkningene er store. Ved Londons bakerier på den tiden solge man vanlig brød og brød til «nedsatt pris», skriver Marx. Dette sistnevnte brødet var fullt av giftstoffer – «alun, såpe, perleaske, kalk, Derbyshire-steinmel og lignende behagelige, næringsrike og sunne ingredienser» (s. 203) – og hovedkundene var nettopp arbeidere som hadde begynt i en ny jobb og som ikke hadde råd til et normalt, sunt brød, i påvente av lønnen sin. I nyere tid har journalisten Barbara Ehrenreich dokumentert en lignende problemstilling for lavtlønnede amerikanere på bunnen av USAs arbeidsmarked: Disse arbeiderne tvinges til å bo på motellværelser, som ofte koster det dobbelte av en utleieleilighet per natt, fordi de ikke har råd til å betale depositum og månedsleie før første lønnsdag; men innen de får lønn, er allerede store deler av den spist opp av motellutgifter – et Catch-22. «I fattigdommen, som i visse deler av fysikken, betyr startbetingelsene alt», skriver Ehrenreich.⁶⁵

Historisering

Marx er opptatt av samfunnets historiske karakter.

Lønnsarbeidet er «ikke et naturhistorisk forhold og like lite et

⁶⁵ Barbara Ehrenreich, *Nickel and Dimed: On (Not) Getting By in America*, New York, Henry Holt and Company, 2008, s. 27.

samfunnsmessig forhold som skulle være felles for alle historiske perioder. Det er åpenbart resultatet av en tidligere historisk utvikling, produktet av mange økonomiske omveltninger, produktet av at en lang rekke eldre former for samfunnsmessig produksjon er gått under» (s. 197). Kapitalistisk vareproduksjon er en historisk spesifikk epoke, ikke en naturlig eller universell størrelse. Markedssituasjonen, der kapitalist møter arbeider, er et resultat av forutgående historiske prosesser som har gitt oss en økonomisk orden hvor lønnsarbeidet fremstår som det mest naturlige i verden.

Det er Marx' trang til å historisere – viljen til alltid å se hvordan det nåværende er et resultat av det forutgående – som ligger bak Fredric Jamesons imperativ: «Alltid historiser.»⁶⁶ Man kan tenke seg mange eksempler på dette. I Norge er det private boligmarkedet et resultat av avregulering og privatisering av kommunalboliger og Arbeiderpartivelferdsstatens vektlegging av viktigheten av å eie egen bolig; rentefradrag, som er en subsidie til boligeiere fra staten, er statens velsignelse av denne markedstilstanden. Det å vite om denne historien er samtidig det første steget på vei mot å gjøre noe med den – å forandre den.

Denne oppfordringen om å plassere alle nåværende begivenheter i sin rette historiske kontekst, drives ikke av rent antikvariske gleder. For det første, historiseringen er et mektig våpen. Den understreker samfunnets vilkårlighet. Alle eksisterende strukturer har en slags iboende treghet, en latens. De fremstår som nødvendige bare i kraft av at de finnes. Å historisere en samfunnsorden er første skritt mot å avvikle og endre den. Vi må vite hva som kom forut for å endre fremtiden,

⁶⁶ Fredric Jameson, *The Political Unconscious: Narrative as a Socially Symbolic Act*, London, Routledge, 1981/2002.

men vi må også vite at det en gang fantes noe annet enn det som finnes i dag. Ortodoksiens bærere visker ofte bort spor etter sin egen forhistorie ved å fremstille det nåværende som den eneste muligheten; eller, som Margaret Thatcher formulerte det: «Det finnes ikke noe alternativ.»⁶⁷ En historisering av nåtiden er et «frihetsinstrument», skriver Bourdieu, «fordi det vekker til live begravde muligheter.»⁶⁸ Den av-nødvendigjør samfunnsordenen av i dag.

For det andre, en historisering av nåtiden viser at flere forutgående epoker kan sameksistere i én og samme tid. Marx blir, som nevnt, ofte regnet som en stadietenker: Historien beveger seg mekanisk fra slaveri via føydalisme til kapitalisme, og videre til sosialisme og kommunisme, ifølge denne klisjeaktige forestillingen om hvem Marx var. Men det slående med *Kapitalen* er hvordan Marx stadig viser en egen teft for at historiske epoker i realiteten ofte veves inn i hverandre og sameksisterer i samme tidsepoke. Kapitalismen, som skulle ha visket ut alle spor etter tidligere æraer, har i virkeligheten sterke innslag av både slaveri og føydalisme. Historien er ikke sedimentær, for å bruke en metafor fra geologien, med lag på lag av differensierte tidsepoker stablet opp på hverandre. Tvert imot: Historien er *metamorf*, der tidens og begivenhetenes trykk og varme tvinger frem nye bergarter, nye metamorfe sammenblandinger av alle forutgående tider. På dene ene siden har kapitalismen sterke innslag av slaveri, fordi lønnsarbeidet er et lønns-slaveri. Dermed er den tilsynelatende moderne kontraktsformen bare en forvrengning av den (angivelig

⁶⁷ Margaret Thatcher, «The Boneless Wonder of New Labour», *Daily Telegraph*, 1. april 1997, <https://www.margaretthatcher.org/document/108369>.

⁶⁸ Bourdieu, *On the State*, s. 137.

tidligere) slaverelasjonen: «Den romerske slave var lenket til sin eier med lenker, lønnsarbeideren er lenket til ham med usynlige tråder. Skinnet av uavhengighet opprettholdes ved at de individuelle lønsherrer stadig skifter, og gjennom kontraktsformens *factio juris*» (s. 718). På den andre siden: Føydalismen lever også videre under kapitalismen, om enn i endret form, fordi merverdien som kapitalisten tar fra arbeideren ligner på den tributten som leilendingen betalte føydalherren i middelalderen, eller som provinsene betalte til Roma i den klassiske epoken. «Når kapitalistklassen med en del av tributten fra arbeiderklassen kjøper ekstra arbeidskraft...er og blir det erobrerens gamle metode når han kjøper varer fra den beseirede for dennes egne, frastjålne penger» (s. 729). Intet nytt under solen. Nåtiden er en sammensmelting av alle tidligere epoker – med noen vesentlig nye trekk.

Merverdi

Arbeidet har fire grunnleggende egenskaper. For det første, det er produksjonen av forskjell. «Hvordan er det at den enkelte arbeideren tilfører arbeidstid, og dermed verdi? Alltid bare gjennom hans særegne måte å utføre produktivt arbeid på» (s. 250). Hvis mitt arbeid ikke var forskjellsskapende, ville det ikke lenger vært arbeid. Arbeid er differensiering av virkeligheten, å arbeide betyr å lage folder i virkeligheten, å kutte gjennom virkeligheten og brette virkeligheten på en bestemt måte, som Deleuze ville sagt.⁶⁹

For det andre, arbeidet er målrettet virksomhet. «Arbeidet overhodet, og dermed ny verdi, blir tilført i form av det bestemte målrettede arbeidet, gjennom å spinne, veve, smi»

⁶⁹ Gilles Deleuze, *The Fold: Leibniz and the Baroque*, London, The Athlone Press, 1993.

(s. 250). Tilføring av verdi skjer «gjennom arbeidets særegent nyttige karakter, gjennom dets spesifikt produktive form. I form av slike målrettede produktive arbeider...formår arbeidet bare gjennom sin berøring å vekke produksjonsmidlene fra de døde, besjele dem til levende faktorer for arbeidsprosessen og forene seg med dem til nye produkter» (s. 250). Arbeidet besjeler dødt materie gjennom arbeiderens livskraft, som gjør seg gjeldende gjennom det målrette arbeidet.

For det tredje, arbeidet er virkeliggjøringen av idealer. Det som «utmerker den dårligste byggmester framfor den beste bue, er det at byggmesteren har bygd cellen i hodet før han bygger den i voks», skriver Marx (s. 224). Aktualiseringen av idealer er «et resultat som allerede ved begynnelsen av arbeidsprosessen var til stede i arbeiderens forestilling, altså allerede var til stede ideelt.» Arbeideren «gjennomfører ikke bare en formforandring av naturens stoff, han virkeliggjør også sitt formål i dette stoffet, et formål han er seg bevisst» (s. 224).

For det fjerde, og kanskje mest vesentlig: Arbeidet er en overføring av merverdi til produktet. «Arbeideren tilfører arbeidsgjenstanden ny verdi gjennom å tilsette en bestemt mengde arbeid», skriver Marx (s. 249). «Ny verdi oppstår gjennom en rent kvantitativ tilføring av arbeid» (s. 251).

Marx betegner arbeidskraft som *variabel kapital*. De resterende innsatsfaktorene, som maskiner og råvarer, kaller Marx for *konstant kapital*. Marx bruker også betegnelsen *merprodukt*, altså den delen av produktet, eller varen, som inneholder merverdien (s. 285).

Hva er så problemet med at arbeideren møter kapitalisten i en lønnsrelasjon? Problemet er, kort oppsummert, frarøvingen av merverdi som lønnsarbeidet nødvendigvis innebærer i en kapitalistisk økonomi. I en vellykket kapitalistisk

bedrift, er arbeiderens lønn nødvendigvis lavere enn den verdien arbeideren skaper. Arbeiderne skaper altså verdier som de aldri får betalt for: De lager en verdi som blir fratatt dem. Etter lønnsarbeidet er gjennomført «kommer arbeideren alltid ut av prosessen slik han gikk inn i den – som personlig kilde til rikdom, men ribbet for alle midler til å realisere denne rikdommen for seg selv» (s. 714-715). Dette er moralsk galt, mener Marx, fordi det ikke er vesensforskjellig fra et hvilket som helst annet tyveri. Forskjellen er at kapitalistens overtagelse (eller «appropriasjon») av merverdi er legitim, lovlig – og faktisk blir applaudert som et bidrag til samfunnets videreutvikling – mens lommetyverier, innbrudd, ran og heleri er straffbare forhold som kan resultere i langvarige fengselsopphold.

La oss ta et eksempel fra det praktiske livet. Da jeg jobbet som truckfører for Coop, tjente jeg 113 kroner timen. Faktisk jobbet jeg ikke for Coop i det hele tatt: Jeg var ansatt av bemanningsbyrået Manpower, et utsugende mellomledd mellom bedriften (Coop) og arbeideren (meg). Manpower tok en andel av lønnen min, samtidig som de skjøv kostnaden forbundet med å lete frem ny arbeidskraft bort fra Coop og over på meg: I bedrifter med høy turnover, som lagerbedrifter (på grunn av repetitive arbeidsoppgaver, få karrieremuligheter og dårlige arbeidsvilkår), kan bedriftens letekostnader være betraktelige. Det er mye penger å spare på å benytte seg av bemanningsbyråer.

Som Manpowers truckfører ved Coop-kjølelageret flyttet jeg rundt på varer til mange hundre tusen kroner hver eneste dag. Jeg skapte riktignok ikke alle disse verdiene: Matvarene var allerede blitt laget av andre arbeidere. Men arbeidet mitt var definitivt verdt mer enn lønnen min, selv etter

at Manpowers provisjon var trukket fra Coops utgiftsposter. Jeg skapte en mengde verdi, ved å stable paller med matvarer og gjøre dem klar til butikker rundt om i Norge, og lønnen min var bare en liten andel av denne produserte verdien. Jeg ble altså regelmessig bestjålet av intet mindre enn to bedrifter.

Det gikk ofte rykter om at en og annen ansatt stjal fra bedriften. Vi gikk med tunge, store termodresser, og det ville vært forholdsvis lett å stikke unna noen kilo fransk ost eller et par Freia-sjokoladeplater i lommene, uten at det ville syntes når vi passerte formannen på vei hjem for dagen. Det ryktes at noen hadde fått sparken etter å ha blitt tatt for tyveri. Men det store, organiserte, legitime tyveriet av merverdi – kapitalens ran av arbeideren gjennom appropriasjonen av merverdi – foregikk hver eneste dag, hver time, hvert minutt på Coop-lageret, slik det selvsagt også foregår til enhver tid i resten av økonomien.

Dette er lovens hykleri under kapitalismen, slik Marx ser det. Den straffer småtyvene forholdsvis hardt og brutalt. Men det virkelig storstilte, organiserte tyveriet av merverdi passerer over med stillhet. (Straffenivåene varierer selvsagt betraktelig mellom land og tidsepoker: Bruken av fengsling korrelerer bare løselig med kapitalens behov. Det juridiske systemet – politi, domstol, fengsel – har en «relativ autonomi», som Bourdieus teori om sosiale felt understreker.⁷⁰)

Arbeidsdagen kan deles i to. Den ene delen av dagen jobber arbeideren for seg selv. Dette er den *nødvendige arbeidstid* (s. 286). Denne delen består av produksjon av en tilstrekkelig mengde verdi til å kunne reproducere arbeiderens arbeidskraft: Å dekke kostnadene av «sine egne nødvendige livsmidler» (s. 269), som mat, klær og bolig. Arbeideren

⁷⁰ Pierre Bourdieu og Loïc J. D. Wacquant, *An Invitation to Reflexive Sociology*, Chicago, University of Chicago Press, 1991, s. 97-101.

«produserer en verdi lik verdien av sine livsmidler, eller lik de pengene som han kjøper livsmidlene for» (s. 269). Men den skal også dekke kostnadene til produksjonsprosessen: råvarer, maskiner og andre innsatsfaktorer. Den andre delen av dagen jobber arbeideren for kapitalisten. Dette er *merarbeidstiden*. Denne delen av arbeidsdagen «skaper ingen verdi» for arbeideren selv, og kapitalistens produksjonsutgifter er allerede dekket i den nødvendige arbeidstiden. Alle verdier som skapes i løpet av merarbeidstiden går uhildet til kapitalisten: Merarbeidstiden «skaper merverdi, som for kapitalisten er så sjarmerende som bare et produkt oppstått av det tomme intet kan være» (s. 270).

Arbeidsdagen inneholder altså av to deler: nødvendig arbeidstid (tid som brukes til å reprodusere lønnskostnader) og merarbeidstid (tid som brukes til å skape merverdi for kapitalisten).

Kapitalistens mål er å redusere den nødvendige arbeidstiden og øke merarbeidstiden. Kapitalisten kan oppnå dette ved å gjøre den variable kapitalen (arbeidskraft) og konstante kapitalen (maskiner og råvarer) enten rimeligere eller mer produktive. Kapitalisten står overfor fire strategier: (i) arbeidsdagen kan forlenges; (ii) arbeidsdagen kan intensiveres, (iii) lønnsnivået kan presses nedover, (iv) arbeiderne kan gjøres mer produktive, (v) maskinene kan gjøres mer produktive.

Alle disse strategiene har sine klare styrker og begrensninger. De utgjør de sentrale dimensjonene i en kontinuerlig, århundrelang kamp mellom arbeid og kapital.

Hvis arbeidsdagen forlenges eller intensiveres, støter kapitalisten på noen åpenbare grenser. Arbeideren kan ikke jobbes i hjel. Staten innfører lover for å begrense arbeidsgangens omfang. I vår tid er det vanlig med en åttetimersdag, men også

på Marx' tid var det store endringer i lovene omkring arbeidshagens lengde. Kapitalen kjempet en innbitt kamp mot et lovverk som stadig tvang flere barn ut av fabrikkene og satte en øverste grense for arbeidshagens lengde. Med økt intensivering, vil arbeidere kunne oppleve utmattelse og utbrenthet. Relativt opplyste kapitalister har dermed forstått at en viss grad av selvstyre for de ansatte kan være nyttig for å besørge merverdiproduksjonen: Virgin-milliardæren Richard Branson har sagt at han lar sine nærmeste ansatte ta fri «når de vil og så lenge de vil», fordi han mener dette gir økt trivsel blant de ansatte – og dermed, på sikt, økt merverdi på sikt.⁷¹

Lønnsnivået kan presses nedover når arbeidere mangler organisert politisk makt (gjennom fagforeninger og politiske partier), men også her vil noen naturlige skranker gjøre seg gjeldende. Man trenger et visst minimum av lønn til både den fysiske og den sosiale reproduksjonen av lønnsarbeiderrelasjonen. På den ene siden, kan lønnsreduksjoner true den fysiske reproduksjonen. Nyliberalismen, slik den kommer til uttrykk i Europa og USA, viser klare tegn til å true familien som en av kapitalismens grunnleggende produksjonsenheter. Familien er en inkubator av fremtidige arbeidere. Men synkende fødselstall er blant annet et tegn på at unge mennesker ikke lenger har tid eller råd til å få barn. Pressede arbeidsvilkår truer dermed kapitalismens fremtidige overlevelsessjanser ved å fjerne det biologiske fundamentet for kapitalen: fremtidige generasjoner av arbeidere. På den andre siden, den sosiale reproduksjonen –

⁷¹ Rupert Neate, «Richard Branson: Private staff can take as much holiday as they like», *TheGuardian.com*, 24. september 2015, <https://www.theguardian.com/business/2014/sep/24/virgin-staff-take-as-much-holiday-as-like-richard-branson>.

kapitalismens legitimitet – kan også bli truet av forverrede arbeidsvilkår. Sosialistisk agitasjon, 1930-tallets opprør mot kapitalismen og den organiserte, politisk bevisste arbeiderklassen i etterkrigstiden var klare symptomer på at kapitalen hadde presset den sosiale reproduksjonens betingelser for langt. Velferdsstaten var en motreaksjon mot kapitalens åk.

Hvis kapitalisten skal redusere den nødvendige arbeidstiden og øke merverditiden, er det altså noen klare ulemper knyttet til å presse arbeiderne. «Kapitalen spør ikke etter arbeidskraftens levetid. Den interesserer seg ene og alene for det maksimum av arbeidskraft som kan settes i bevegelse under en arbeidsdag», skriver Marx (s. 327). Dette er strengt tatt en overdrivelse. Det er i kapitalistens egeninteresse å ta visse hensyn til arbeiderens ve og vel, slik Marx også erkjenner andre steder i *Kapitalen*. Biopolitikk er merverdiproduksjon med andre midler.

Kapitalisten sliter ikke bare ned maskiner men også mennesker. «Hver ny dag er mennesket kommet 24 timer nærmere graven. Men det er umulig å si nøyaktig, bare ved å se på et menneske, hvor lang tid det har igjen. Dette hindrer imidlertid ikke livsforsikringsselskapene fra å trekke svært sikre, eller langt viktigere, svært profitable slutninger vedrørende menneskenes gjennomsnittlige levealder» (s. 254). Kapitalisten gjør seg avhengig av en hel rekke aktuarvitenskapelige beregninger, tabeller over forventet levealder, som er en nødvendig betingelse for merverdiproduksjonen.

Forlengelsen av arbeidsdagen, intensivering av arbeidet, og lønnsreduksjon utgjøre de sentrale komponentene i kapitalistens arsenal. Men klokere kapitalister vil ofte foretrekke tiltak som øker produktiviteten, både gjennom å utdanne arbeiderne – å investere i «humankapitalen» til de

ansatte - og innføre stadig ny teknologi og nye maskiner som gjør hver ansatt mer produktiv.

Brutalisering og sosialdemokrati

For Marx er ikke appropriasjonen av merverdi bare en prinsippsak for arbeiderklassen. Det er ikke bare prinsipielt galt at kapitalisten stjeler merverdi fra arbeideren. Marx beveges også av helt andre motiver, for tyveri er ikke i seg selv nok til å bevege Marx. Alle tyverier er ergerlig, men vi bør aldri bli så knyttet til livløse objekter at vi vier resten av livet til å få hevn på dem som har bestjålet oss. Det må noe mer til for å forklare Marx' besettelse med kapitalistens ran av arbeidere.

Marx beveges av brutalisering. Kapitalismen er ikke bare verdig hans kritikk fordi den innebærer store verdioverføringer fra arbeidernes hender til kapitalisten. Kapitalismen innebærer også en brutalisering av arbeidere: Arbeidernes liv blir mindre verdt, arbeidsvilkårene uthules, og arbeidernes livskvalitet trues. Kanskje viktigst: Arbeideren behandles ikke som et mål i seg selv men som et middel til merverdi. Dermed bryter kapitalismen med Kants etiske krav om at mennesker bør behandles som mål i seg selv, en humanistisk tanke man kan spore tilbake til kristendommen, via Kant, som Marx også overtar, slik den japanske filosofen Kojin Karatani har påpekt.⁷² Kapitalistene stjeler merverdi, men det moralsk sett viktigere er at de forverrer arbeidernes liv og behandler dem som midler til et mål. Marx' kritikk av kapitalismen er et forsøk på å gjenopprette en «verdighetens metafysikk» i økonomien, som Joel Wainwright skriver,

⁷² Kojin Karatani, *Transcritique: On Kant and Marx*, Cambridge, MIT Press, 2003.

inspirert av Karatani.⁷³ Denne nærmest kantianske humanismen er *Kapitalens* moralske beveggrunn. Arbeiderens verdighet skal reetableres.

Noen vil innvende at brutaliseringen av arbeideren er noe som hører den engelske industrikapitalismen fra midten av 1800-tallet til, mer enn det gjør seg gjeldende for nordeuropeisk velferdskapitalisme i det 20. århundre. Men i den grad arbeidere ikke er brutaliserte i dag, er det nettopp på grunn av en organisert politisk reaksjon mot kapitalens tendens til å brutalisere arbeiderne, ofte inspirert av Marx' analyser. Denne reaksjonen kalte Karl Polanyi for den andre halvdelens av en såkalt «dobbelbevegelse»: Den «første bevegelsen», som følger av den industrielle revolusjonen, skriver Polanyi, er et forsøk på å innføre et «markedsamfunn», en *laissez-faire*-kapitalisme, uten statlige skranker og menneskelige begrensninger. Som en reaksjon på uthulingen av livsverdenen som denne første bevegelsen innebærer, oppstår en motbevegelse, et forsøk på å integrere markedssamfunnet i et sett med lover og institusjoner (tariffavtaler, arbeidsmiljølover, offentlig skoletilbud og helsevesen) som ivaretar menneskets behov for trygghet og omsorg, som markedet aldri kan levere og faktisk truer.⁷⁴

For det andre, i den grad kapitalismen likevel er brutaliserende i Europa i dag, er det nettopp fordi det sosialdemokratiske prosjektet har blitt undergravd og delvis reversert. Vi lever i dag i skyggen av det 19. århundrets

⁷³ Kojin Karatani og Joel Wainwright, «Critique is Impossible Without Moves: An Interview of Kojin Karatani by Joel Wainwright», *Dialogues in Human Geography*, 2012, 2(1): 30-52, s. 34.

⁷⁴ Karl Polanyi, *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time*, Boston, Beacon Press, 1944/2001.

sosialdemokratiske bevegelser, som bare er en skygge av seg selv. Med nedskjæringspolitikken i land som Storbritannia ser man i realiteten en tilbakevending til en viktoriansk, førsosialdemokratisk, økonomisk liberalisert samfunnsorden. Norge er godt på vei inn i det nyliberale. Over en halv million mennesker har privat helseforsikring. Andelen skolebarn som går på privatskole har doblet seg på 10 år. Store deler av offentlig infrastruktur og tidligere statseide selskaper er blitt enten delvis eller fullstendig privatisert. Staten er et skall som legger seg oppå markedstransaksjonene, men det er i økende grad et hult skall som lar markedet styre: Andelen milliardærer har økt eksplosivt, inntekts- og formuesulighetene tiltar, hele det egalitære verdenssynet er på vikende front. Det er mer sannsynlig at velferdsstaten forvitrer enn at den opplever en ny renessanse i løpet av de neste par tiårene.

For det tredje, sosialdemokratiet har aldri klart å tilby en global løsning på kapitalismens problemer – annet enn et vagt håp om at sosialdemokratiske bevegelser skulle springe frem også i fattigere land. Men velferdsstaten er ikke en *planetær politikk*. Den foreslår en slags «sosialisme i ett land». Velferdsstaten er nasjonal. Den gjør seg avhengig av et helt bakland av utplyndrede, brutaliserte menneskemasser i periferien. Den etablerer en buffersone mellom jordens rike kjerne, der kapitalens herjinger avbrytes og penses over i mer sosialt akseptable former, og et bastardisert sør, der ingen regler gjelder, der markedet råder fritt. Sosialdemokratiet forholder seg ikke aktivt til forskjellen mellom kjerne og periferi, som er så sentralt for marxistiske tenkere som Immanuel Wallerstein.⁷⁵ Hvor ville Norges velferd vært uten billige importvarer fra

⁷⁵ Immanuel Wallerstein, *The Capitalist World-Economy*, Cambridge, Cambridge University Press, 1979.

Kina? Man får ikke kjøpt en kaffekopp uten å delta i et stilltiende ran av utmagrede brasilianske bønder. Man får ikke kjøpt en ryggsekk eller allværsjakke for å gå på tur i ren, frisk norsk natur uten de toksiske industriparkene på Filippinene. Velferdsstaten er komfortabel for dem som er på innsiden, men den er til liten nytte for de strevende, lidende milliarder. Sosialdemokratiet er et snevert, egoistisk prosjekt, slik alle nasjonalistiske ideologier med nødvendighet er. Som Peter Sloterdijk påpeker, etablerer den en «sfære», forestilt som en slags glasskuppel, der de relativt rike, stabile postindustrielle landene befinner seg på innsiden, mens det fattige flertallet av jordens befolkning holdes på utsiden.⁷⁶ I sin lesning av Sloterdijk, skriver Žižek, «Kapitalismens globale omfang er grunnet i måten den introduserer et radikalt klasseskille på tvers av hele kloden, og den deler dem som er beskyttet av kuppelen fra dem som er utenfor dens beskyttelse.»⁷⁷

Samtidig tilbyr sosialdemokratiet en psykologisk behagelig verdensanskuelse: Hvis alle bare var like aktverdige som oss (og kvittet seg med korrupsjon, «dårlige styresett», utviste en tilstrekkelig «skattemoral», osv.), kunne de hatt det like bra som oss. Dette er å se bort fra den globale arbeidsdelingen, som Marx er opptatt av, som (blant annet) «fører til at en del av jordkloden fortrinnsvis produserer jordbruksprodukter for en annen del som fortrinnsvis produserer industriprodukter» (s. 561). Marx kunne lagt til: Der noen land produserer tjenester og forbruker jordklodens ressurser (oss), og andre lager råvarer, matvarer,

⁷⁶ Peter Sloterdijk, *In the World Interior of Capital: For a Philosophical Theory of Globalization*, Cambridge, Polity Press, 2013.

⁷⁷ Slavoj Žižek, *The Courage of Hopelessness: A Year of Acting Dangerously*, London, Melville House, s. 11.

industriprodukter (de andre). Den viktigste grunnen til Norges CO₂-avtrykk har sunket siden begynnelsen av 1990-tallet, er at fabrikkene har blitt flyttet utenlands og at olje- og gassproduksjonens utslippseffekter måles ved forbrukspunktet, ikke der de blir produsert. Sosialdemokratiet var en god løsning så lenge man ikke tenkte planetært, så lenge man vendte seg bort fra verdensøkonomiens globale karakter – altså, så lenge man klarte å unngå å se hvordan et lands relative komfort er avhengig av utbytting, utplyndring og «kapitalens kommando» i mange andre land.

Med andre ord, sosialdemokratiet bryter med Kants kategoriske imperativ: Velferdsstaten er ikke en universaliserbar institusjon. Hvis den ble kapitalismens allmenne form, overalt på jorden, ville kapitalismen knele eller gjøre opprør. Sosialdemokratiet er for de privilegerte få.

Faktisk forutser Marx sosialdemokratiet. Han forestiller seg en situasjon hvor arbeiderbevegelsen er blitt så sterk at arbeidsdagen kortes ned og lønningene tiltar: «Av [arbeidernes] eget merprodukt...flyter en større del tilbake til dem i form av betalingsmidler, slik at de kan utvide nytelsene, forbedre sitt konsumpsjonsfond av klær, møbler osv. og legge opp små pengereserver» (s. 771-772). Denne beskrivelsen passer den europeiske, for ikke å si skandinaviske og norske, arbeider- og middelklassen i dag. Men sosialdemokratiet endrer ikke utbyttingens grunnleggende faktum, for «like lite som bedre klær, kosthold og bedre behandling...kan oppheve slavenes avhengighetsforhold og utbytting, like lite kan slike ting oppheve lønnsarbeidernes avhengighet og utbytting» (s. 772). Sosialdemokratiet legger arbeiderne i gylne lenker, skriver Marx. «En økende pris for arbeid innebærer i virkeligheten bare at tykkelsen og vekten av de gylne lenkene lønnsarbeideren

har smidd til seg selv, gjør det mulig å slakke litt på strammingen» (s. 772). Sosialdemokratiet endrer ikke det vesentlige faktum at kapitalisten stjeler merverdi fra arbeiderne.

Men vi kan gå lenger enn Marx. Vi må huske at kapitalismen på Marx' tid var en ikke-universell størrelse. Den omfattet ikke hele jordkloden. David Harvey overdriver bare en smule når han skriver at kapitalismen på Marx' tid var begrenset til noen klynger rundt voksende engelske industribyene som Manchester. Hva skjer med arbeiderne som er bundet av gyldne lenker når kapitalismen blir global? Disse forgylte arbeiderne, disse arbeiderne med tykkere men slakkere lenker, er låst inne i usynlige, men høyst reelle, fetisjerte relasjoner med et helt bakland av utplyndrede arbeidere i Kina, Vietnam, Øst-Europa, Mexico og andre steder.

Vi kan kalle de gyldne lenkene for en borgerliggjøring, en *«embourgeoisement»*. Et lands arbeiderklasse antar de ytre egenskapene til et slags borgerskap. Klassen antar en mer borgerlig karakter. Borgerliggjøringen beror på en geografisk forskjøvet brutalisering. Borgerliggjøringen av et relativt begrenset segment av arbeidere innebærer samtidig en brutalisering av arbeidere langt unna. Dette er også Éric Alliez og Maurizio Lazzaratos lesning av kolonialismen: Engelske arbeidere på 1800-tallet nøt indirekte godt av en kolonial utbytting av kolonisubjektene i fjernereliggende strøk.⁷⁸ I dag er den romlige forflytningen av utbyttingsforhold en av kapitalismens sentrale mekanismer – avindustrialisering er en lite treffende betegnelse for det som i realiteten er en *omindustrialisering*, eller en forflytning av industri – som samtidig er en teknikk for å øke kapitalismens legitimitet i

⁷⁸ Éric Alliez og Maurizio Lazzarato, *Wars and Capital*, South Pasadena, Semiotext(e), s. 135.

kjernelandene. Hadde Norge måttet tåle alle de forurensende utslippene knyttet til landets konsum av importerte forbruksvarer, for eksempel, ville nok kapitalismens legitimitet vært truet for lenge siden: Kapitalismen kjøper seg legitimitet gjennom tilbudet av billige forbruksvarer, men uten de reelle omkostningene. En kapitalisme uten forurensning (i vår del av verden) er et eksempel på det Žižek kaller for «kaffe uten fløte», eller øl uten alkohol, eller sjokolade uten fett – lovnaden om en kostnadsfri nytelse.⁷⁹ Dette er selvsagt et bedrag, for enhver nytelse har sin pris.

Vi må ikke la oss forlede av denne sosiale kapitalismen – det noen kaller for en «kapitalisme med et menneskelig ansikt» (fritt etter den tsjekkosllovakiske stalinisten Dubčeks «sosialisme med et menneskelig ansikt»). Det er den samme gamle utbyttingsrelasjonen, om enn bare forkledd – og dermed mer effektivt befestet og legitimert i befolkningen – fordi «produksjonen av merverdi...er en absolutt lov for denne produksjonsmåten...Vilkårene for salget av arbeidskraft gjør det dermed nødvendig at den stadig selges igjen, at det skjer en stadig utvidet reproduksjon av rikdommen som kapital, enten disse vilkårene er mer eller mindre gunstige for arbeideren» (s. 773).

Sosialdemokratiet pakker appropriasjonen av merverdi inn i en (sett fra arbeiderens ståsted) hyggeligere form. Men det endrer ikke det grunnleggende faktum: at kapitalisten stjeler ubetalt arbeid fra arbeideren og gjør det om til merverdi til sitt eget bruk. Lønnsøkninger innebærer «i beste fall bare en kvantitativ reduksjon av det ubetalte arbeidet arbeideren må utføre. Denne reduksjonen kan aldri strekke seg til det punktet

⁷⁹ Slavoj Žižek, *Less Than Nothing: Hegel and the Shadow of Dialectical Materialism*, 2012, London, Verso, s. 765.

hvor systemet som sådan vil bli ville bli truet» (s. 773). Hvis arbeiderens del av kaken skulle økt til det punktet hvor det ikke lenger stod ubetalt arbeid igjen, ville kapitalens maskiner nødvendigvis stanse: Kapitalisten ville ikke ha noen grunn til å forskuttere kapital for å sette produksjonsprosessen i gang, og opphopningen av merverdi ville blitt til en umulighet. Lønnsøkning opp til et slikt punkt ville med andre ord vært en slags kommunisme. Kommunisme er ikke noe annet enn lønnsøkning opp til et (fra kapitalistens synsvinkel) uholdbart høyt nivå. Dermed er lønnskamp faktisk en strid om hele systemet: om kapitalismens væren.

Metode

Marx' viktigste metode i *Kapitalen* er å bruke statens egen dokumentasjonstrang som et våpen mot både kapitalen og liberalstaten som støtter opp under den. «Politikere kjenner bare til elendighet gjennom statistikken», sa den franske presten og aktivisten Abbé Pierre. Denne anklagen kan ikke rettes mot Marx, for selv om han også benytter seg av en del tallmateriale, er Marx opptatt av å levendegjøre kapitalens elendighet.

Måten Marx gjør dette på er ved å benytte seg av en lang rekke offentlige rapporter og publikasjoner som dokumenterer sanitærforhold i byene, arbeidsforhold på fabrikkene og fattigdom på landsbygden. Til sine tyske lesere, skriver Marx, «Vi ville bli forskrekket over tilstandene i vårt eget land dersom våre regjeringer og parlament, slik som i England, nedsatte periodiske kommisjoner for å undersøke de økonomiske forholdene; dersom disse kommisjonene ble utrustet med de samme fullmaktene til å utforske sannheten som i England; dersom en for dette formålet lyktes å finne like

sakkyndige, upartiske og hensynsløse menn som fabrikkinspektørene i England...deres undersøkelseskommissjoner om utbyttingen av kvinner, barn, om bolig- og ernæringsforhold osv.» (s. 9).

Marx pløyer seg gjennom de såkalte «*Blue Books*», rapporter fra de engelske fabrikkinspektørene som ble hyret inn etter den relativt arbeidervennlige loven, Factory Act av 1833, ble vedtatt. (Rapportene ble trykket med blå omslag, derav navnet.) Fabrikkinspektørenes rapporter utgjør en stor del av *Kapitalens* empiriske fundament. De forankrer Marx' det som ellers ville vært en abstrakt kritikk av kapitalismen i fabrikkenes materielle realiteter. I tillegg trekker Marx veksler på den britiske statsforvaltningens rapporter om folkehelse («*Public Health Reports*») samt leserinnlegg og journalistiske skildringer i hovedsakelig konservative aviser, som *The Times*; i mindre grad – som en kritisk korreks – Engels' ungdommelige mesterverk, *Die Lage der arbeitenden Klasse in England* (Arbeiderklassens forhold i England). Når Marx benytter seg av alle disse (hovedsakelig statlige) kildene, trekker han på en liberal, borgerlig, protososiologisk diskurs (lenge før sosiologien eksisterte som et organisert universitetsfag) som så vendes mot staten. Marx tar statens dokumentariske avfallsprodukter og retter skytset mot både stat og kapital.

En annen metode Marx benytter seg av er det vi kan kalle den filmatiske: *Kapitalen* har visse filmatiske trekk. Boken ligner tidvis på et manus til en dokumentarfilm i en tid hvor stillbildefotografiet fortsatt var i sin teknologiske barndom. *Kapitalen* er skrevet i tredje person flertall: Vi «følger» og vi «hører» hva noen har å si. Forfatterstemmen sveiper over scener og skildringer som er ment å levendegjøre abstrakte forhold: Kapitalisten «ler betydningsfullt i skjegget», mens arbeideren

«derimot virker sky og motstrebende» (s. 206). Vi kutter mellom ulike sekvenser og steder: «La oss vende tilbake til vår kapitalist in spe. Vi forlot ham etter at han på varemarkedet hadde kjøpt alle de faktorene som er nødvendige for en arbeidsprosess...» (s. 232). Stemmer og intervjuobjekter spleises inn i fortellingen: «La oss et øyeblikk lytte til fabrikkinspektørene» (s. 298). Sceneskiftene er hyppige og gir boken en indre driv: «Som avslutning på dette avsnittet må vi ta en kort tur til Irland» (s. 867); «La oss følge [grovsmeden] inn i byen og se på den arbeidsmengden som blir over på denne sterke mannen» (s. 316). Marx klipper raskt mellom ulike kilder: Et ekspertvitne uttaler seg, et dokument bringes for dagen, noen statistikker føres frem, en politisk økonom kritiseres. *Kapitalen* er en montasje: De brå overgangene produserer en brechtsk, fremmedgjørende virkning på leseren og speiler dermed den kapitalistiske produksjonsprosessens fremmedgjøring av arbeideren. Med Marx' «vi»-form inviteres leserne inn som deltakere i fortellingen. Den abstrakte lesermassen omdannes til et felles «vi».

Kapitalen er en fortrolig samtale mellom Marx og leseren, akkurat som en film er en fortrolig samtale mellom regissør og tilskuer. Dermed er ideen om å skulle filmatisere *Kapitalen*, slik den sovjetiske filmskaperen Sergej Eisenstein drømte om,⁸⁰ i en viss grad overflødig, fordi *Kapitalen* allerede har en filmatisk form.⁸¹ Marx foretar allerede filmatiske «kutt» i

⁸⁰ Sergej Eisenstein, «Notes for a Film of *Capital*», *October*, 1976, 2:3-26.

⁸¹ Den tyske filmskaperen Alexander Kluge har laget en ni timer lang film, som delvis har sitt utspring i *Kapitalen*, under tittelen *Nachrichten aus der ideologischen Antike* («Nyheter fra den ideologiske antikken»). For en analyse av filmen, se Fredric Jameson, «Marx and Montage», *New Left Review*, 2009, 58(juli-august):109-117.

virkeligheten. *Kapitalen* er allerede fylt med bevegelige bilder og bevegende stemmer.

Målet med kombinasjonen av det filmatiske og det statsdokumentariske er å få frem at kapitalismen er et usedvanlig brutalt system. Denne brutaliteten blir mystifisert av kapitalismens halv-offisielle ideologer – de politiske økonomene. Men statens omfattende dokumentasjonsvirksomhet lar Marx samtidig avkle og avmystifisere kapitalismen.

Flere hundre sider av *Kapitalen* er viet til detaljerte beskrivelser av kapitalismens elendighet. Arbeiderne i London spiser, som nevnt, giftig brød, laget av «alun, såpe, perleaske, kalk, Derbyshire-steinmel». De puster inn giftig luft: «Luften i linspinneriene, der barna...arbeider, er så tett av utallige støv- og fiberpartikler fra råmaterialet at det er ytterst ubehagelig å oppholde seg mer enn 10 minutter i spinnelokalene; en kan ikke oppholde seg der uten å få smertefornemmelser, da øye, øre, nese og munn straks blir fylt med skyer av linstøv, noe som ikke er til å unngå» (s. 284, fotnote 34a). Og arbeiderne blir kvernet opp av de samme maskinene de skal betjene, både bokstavelig og metaforisk: «Barn og ungdom og arbeiderkvinner blir fysisk ødelagt som følge av den underkastelse under kapitalens utbytting som maskineriet medfører» (s. 497). Den forventede levealderen til engelske arbeidere i Manchester er 17 år, som i praksis betyr at barnarbeiderne ble brukt opp av kapitalen før de rakk å bli voksne (s. 801). I trykkeribransjen blir vi fortalt at gutter mellom 11 og 17 år jobber 14, 15, 16 timer uten stans – «og ofte 36 timer i strekk, med bare to timer pause for mat og søvn» (s. 602). Mange av dem», skriver Marx, «kan ikke lese, og de er som regel nesten villmennesker, psykisk ødelagte skapninger»

(s. 602). Hungersnøden på Londons østkant er presserende, og Marx siterer en journalists beskrivelser: «La oss huske på hvordan denne befolkningen lider. Den dør av sult. Det er den enkle og fryktelige sannheten. Det er 40 000 av dem...I vår nåtid, i en bydel i denne vidunderlige hovedstaden, rett ved siden av den største akkumulasjonen av rikdom verden noen gang har sett...sulter 40 000 mennesker hjelpeløst i hjel» (s. 836).

Det er en distanse mellom liv og lære i den kapitalistiske liberalstaten. Marx' empiriske nærlesninger av hva som skjer på bakkeplan i fabrikken, viser at statens forsøk på å innskrenke kapitalistens makt med lov er dømt til å feile. Marx siterer en fabrikkinspektørs rapport: «Mulighetene for ekstraprofitt ved å la arbeidet foregå utover den lovbestemte tiden synes for mange fabrikanter å være en for stor fristelse til at de kan motstå den. De tar sjansen på ikke å bli oppdaget, men regner også med at selv om de blir oppdaget, så er pengebøtene og sakskostnadene så små at de likevel vil få et overskudd» (s. 300). Liberalstatens lovbestemmelser om arbeidsdagens maksimal lengde, omgås av fabrikantene. Det er en korrupsjon i kapitalistklassen. Staten er impotent i møte med kapitalen. Og loven favoriserer implisitt kapitalisten over arbeideren, ved sin manglende evne til å slå ned på «kapitalens 'små tyverier'» (s. 301).

Marx er moralsk indignert. Han viser et voldsomt raseri over kapitalismens elendighet, og han holder en tordentale over samfunnsordenen som kapitalismen frembringer. Marx' sinne dirrer og driver *Kapitalen* fremover, og boken er uforståelig med mindre man tar innover seg hvor forarget Marx er over at dette økonomiske systemet har fått befeste seg.

Isaiah Berlin, en av Marx' mest kjente biografer, har påstått at *Kapitalen* har et «nesten fullstendig fravær av eksplisitte moralske argumenter, appeller til samvittighet eller prinsipper».⁸² Dette er bare riktig i den forstand at Marx ikke er en angloamerikansk moralfilosof som legger frem et sett med systematiske etiske syllogismer. Men dette har mer å gjøre med en temperamentsforskjell enn en substansiell forskjell fra ulike moralkritikere: Marx liker ikke den dovne sentimentaliteten som mye samfunnskritikk er innhyllet i. For å si det enkelt: Marx viser snarere enn å fortelle. Forestillingen om at Marx er en monomant abstrakt, formalistisk tenker kollapser i møte med de flere hundretalls sidene i *Kapitalen* med tettpakkede skildringer av fabrikkenes elendighet og storbyenes miserer. Marx' innramming av sine analyser er nok abstrakt, men drivkraften bak *Kapitalen* er vesentlig humanistisk: Det er arbeiderne og alle deres lidelser som er bokens affektive drivkraft. *Kapitalen* er et pasjonsskrift, en meditasjon over proletariatets smerter.

Men Marx' bidrag er å vise at brutaliseringen av arbeideren er et direkte resultat av abstrakte mekanismer. Kapitalisten rettferdiggjør alle innskrenkninger i arbeiderens livsvilkår og arbeidssituasjon med behovet for å produsere merverdi. «I strid med den 'offentlige meningen' og også med helsemyndighetene er kapitalen freidig nok til å 'rettferdiggjøre' de dels farlige, dels nedverdiggende vilkår arbeideren blir tvunget til å arbeide og bo under, med å si at dette er nødvendig for å kunne utbytte arbeideren med større profitt. For eksempel når den unnlater å montere verneinnretninger på farlige maskiner i fabrikkene, eller gir avkall på ventilasjon og sikkerhetsanlegg i gruvene. Det samme gjelder for gruvearbeidernes boligforhold»

⁸² Isaiah Berlin, *Karl Marx*, s. 8.

(s. 832). Brutaliseringen er ikke et resultat av ondskap eller moralsk avstumpethet – selv om sistnevnte fungerer som et smøremiddel som tillater brutaliseringen å fortsette. Brutaliseringen er et forutsigbart produkt av kapitalistens søken etter merverdi – det Marx noen steder kaller for «plussmakeri».

Dermed kan dokumentasjon av brutalisering aldri i seg selv være nok til å få bukt med den. Til det må sterkere lut til. Appeller til samvittighet har begrenset verdi, fordi årsaken til brutaliseringen ikke er et fravær av samvittighet. Årsaken er snarere en tvingende nødvendig mekanisme som er innpodet i kjernen av den kapitalistiske produksjonsprosessen: maksimeringen av merverdi. En sann humanisme forutsetter altså at man fjerner søken etter merverdi som økonomiens sentrale mekanisme. Humanisten må samtidig være antikapitalist, eller snarere, postkapitalist.

Maskiner

Hva er maskinens funksjon? Vi trenger ikke gå til Marx' *Grundrisse* – til det såkalte «Fragmentet om maskiner» som er blitt populært hos noen marxister på 2010-tallet – for å finne en produktiv teori om maskiner. I *Kapitalen* er maskinen for Marx ensbetydende med akselerasjon. Alt går raskere: arbeideren, arbeidsprosessen, akkumulasjonen av kapital, «stoffskiftet» mellom mennesket og naturen. Og til tross for det man kanskje skulle tro, har maskinen ikke spart oss for arbeid men økt tempoet; arbeideren er nå tvunget til å utvise en «oppmerksomhet som aldri må slappe av» på grunn av «maskinenes feberaktige fart» (s. 284, fotnote 34a). Med maskinens inntog i industrien, blir arbeideren selv maskinell.

Men selv før maskinen, er den kapitalistiske produksjonsprosessen i seg selv – med eller uten maskiner –

egnet til å gjøre mennesket maskinaktig, til et slags dødt objekt for kapitalen. Når arbeidsdagen forlenges eller intensiveres, for eksempel – med eller uten maskiner – slites arbeideren ut hurtigere. «Den naturstridige forlengelsen av arbeidsdagen...forkorter de enkelte arbeidernes levetid og dermed arbeidskraftens varighet. Derfor må den utslitte arbeidskraften erstattes hurtigere...Det blir som for en maskin, der den delen av verdien som skal erstattes daglig blir så meget større, fordi slitastjen foregår raskere» (s. 328).

Det er likevel først når maskinen blir en naturlig, integrert del av produksjonsprosessen at arbeiderens virkelige maskinelle karakter slår inn. Slitasjen av arbeideren foregår nå raskere. Maskinens oppgave er ikke å virke arbeidsbesparende eller lette menneskehetens byrder. Maskinens formål er å øke produksjonen av relativ merverdien, ved å redusere nødvendig arbeidstid.⁸³ Med maskiner øker takten i merverdiproduksjonen betraktelig.

Maskinen blir først nødvendig med den økende arbeidsdelingen, der samfunnet splittes opp i en uhyre mengde spesialiserte arbeidsfunksjoner. Den kapitalistiske produksjonsprosessen stykker arbeidet opp i stadig mindre biter (s. 414). Håndverkeren som tidligere laget en hel gjenstand, lager nå bare en mindre del av denne gjenstanden. «Gjørtleren» (en slags smed), skriver Marx, «som bare sysler med å lage vogner, mister etter hvert ikke bare vanen, men også evnen til å utøve sitt gamle håndverk i hele dets omfang» (s. 415).

⁸³ Mens *absolutt merverdi* er merverdien som produseres ved at arbeidsdagen blir lengre, er *relativ merverdi* den merverdien som produseres ved at den nødvendige arbeidstiden reduseres eller at størrelsesforholdet mellom merverditid og nødvendig arbeidstid endres (s. 389).

Håndverkeren mister håndverket sitt og blir en maskinoperatør, en spesialist.

Men Marx er ingen nostalgiker. Han lengter ikke tilbake til landsbylivet og han har ingen romantiske forestillinger om håndverkerens fortreffelighet, slik vi finner hos noen sosiologiske nyromantikere, som Richard Sennett, som mener at håndverkstradisjonene må gjenetableres som en konsekvens av kapitalens uthuling av arbeidslivet.⁸⁴ Marx, på den andre siden, sier at selv om industrialiseringens «mer ensidige arbeid» fører til avviklingen av håndverket, gir dette også opphav til «den mest hensiktsmessige form» for arbeidsdeling (s. 415). Fragmenteringen av produksjonsprosessen er samtidig den mest effektive måten å organisere den på. Det er ingen vei tilbake. Den førmoderne landsbyøkonomien hører fortiden til. Maskinveldet er kommet.

Marx beundrer kapitalismen. Han er alltid klar til å innrømme både det gode og det onde i kapitalismen. Kapitalismen presser menneskeheten stadig fremover, forbi slaveriets ørkesløshet og føydalismens stagnasjon, inn i en ny tidsalder. Kapitalismen er fart, dynamikk og akselerasjon.

Marx dekker noe av det samme terrenget som Adam Smiths *Wealth of Nations* på dette punktet – denne *Kapitalen* for høyresiden som ble skrevet et århundre i forveien. Smith illustrerer den moderne arbeidsdelingen med eksempelet om knappenålmakerne, som med moderne arbeidsdeling kan produsere synåler i stor omfang.⁸⁵ Marx følger samme spor: I Tyskland «utførte den samme håndverkeren kanskje 20

⁸⁴ Richard Sennett, *The Craftsman*, New Haven, Yale University Press, 2008.

⁸⁵ Adam Smith, *The Wealth of Nations: Books I-III*, London, Penguin, 1776/1999.

påfølgende operasjoner», skriver Marx, men i England har man organisert produksjonen mer rasjonelt, og her «arbeider 20 nålemakere ved siden av hverandre, idet hver av dem bare utfører én av operasjonene. På grunnlag av erfaring blir disse oppdelt videre, isolert, og selvstendiggjort som enkeltarbeidernes eneste funksjoner» (s. 416).

Her bør vi merke oss at Marx skiller mellom ulike nasjonale former for kapitalisme - nasjonalkapitalismer. Kapitalismen er ikke et ensformig landskap, en monolittisk maskin eller homogent apparat. Kapitalismen uttrykker seg ulikt på tvers av landegrenser over tid, med ulik modenhet. Marx' visjon om kapitalismen er ikke redusert til en ensrettet logikk som overstyrer alle andre forhold. Nasjonale tradisjoner, lokale kulturer, ulike lovverk og historiske baktepper er noen av elementene som preger kapitalismens evolusjonstrinn i de ulike landene. Marx peker mot det noen statsvitere i nyere tid har kalt for «kapitalismevarianter» (*varieties of capitalism*), med «liberale markedsøkonomier», som USA og Storbritannia, og «koordinerte markedsøkonomier», som Tyskland og de nordiske landene;⁸⁶ eller det typologiserende skjemaet Gösta Esping-Andersens har utviklet over ulike former for «velferdskapitalisme» (nordisk sosialdemokrati, kontinentaleuropeisk sentristisk sosialpolitikk og angloamerikansk liberalisme).⁸⁷ Kapitalismen er ikke lik i alle land. Marx' sosiologiske teft er sjeldent tydeligere enn når han viser til forskjeller i ulike lands produksjonsregimer, fra

⁸⁶ Peter A. Hall og David Soskice (red.), *Varieties of Capitalism: The Institutional Foundations of Comparative Advantage*, Oxford, Oxford University Press, 2001.

⁸⁷ Gösta Esping-Andersen, *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, Cambridge, Polity Press, 1990.

Frankrike og Hollands «manufaktur», til Kina og Indias «gammelasiatiske former» for produksjon (som riktignok klinger orientalistisk i dag), til Englands «maskinsystemer», den mest avanserte formen for industriproduksjon. Tanken om at kapitalismen er postnasjonal eller transnasjonal rimer ikke med Marx' egne beskrivelser: Overalt i *Kapitalen* gir Marx eksempler på at han mener at kapitalismen blir podet inn i nasjonalstaten snarere enn at den erstatter den.

Ulempen med håndverket er at det har en iboende treghet ved seg. «En håndverker som i produksjonen av ting utfører de forskjellige delprosessene etter hverandre, må noen ganger skifte plass, andre ganger skifte verktøy. Overgangen fra én operasjon til en annen avbryter flyten i arbeidet hans og danner på en måte huller i arbeidsdagen» (s. 419)

Håndverkeren trenger og bruker lang tid. Denne måten å organisere produksjonsprosessen på stogger produksjonen av merverdi. Kapitalen trenger hastighet, helst akselerasjon. Kapitalen oppnår den «økte produktiviteten» ved å tvinge arbeidere til å «kontinuerlig utføre en og samme operasjon hele dagen», noe som avkrever og avleverer en «stigende arbeidsintensitet» (s. 419-420).

Maskinen lever ikke opp til det den utad lover: Man har trodd at man skulle spare tid og krefter på å innføre maskiner, men overalt der maskiner er maskiner er blitt innført, har arbeidet som oftest blitt intensivert. Det er først når maskinene entrer scenen at kapitalismen blir virkelig brutal. Grunnen er enkel: Mennesket styrer ikke maskinen, det er ingen menneskelig kommando over maskinen. Snarere tvert imot, kapitalen styrer maskinen, som i sin tur styrer mennesket, eller arbeideren. «Men hva som enn er utgangspunktet, så er sluttresultatet det samme – en produksjonsmekanisme, hvis

organer er mennesker» (s. 417). Maskinen er et kybernetisk system som tar opp menneskelige legemer i seg og tilegner seg dem. Menneskets organer blir maskinens organer. Mennesket reduseres til et organ for den avanserte arbeidsdelingen, som finner sitt mest fullendte uttrykk med maskinens inntog. Arbeideren er ikke lenger det individuelle subjektet, den suverene håndverkeren, som styrer sin egen arbeidsdag, sin egen tidsrytme, livskvalitet eller overordnede eksistens. Arbeidsdelingen ødelegger mennesket – «den fullstendige forkrøplingen av folkemassen som følger av arbeidsdelingen» (s. 445).

Arbeideren er ikke et tannhjul. Marx skyr denne mekaniske lignelsen – denne klisjéfylte ideen om at vi alle bare er tannhjul i et kapitalistisk maskineri. Marx bruker bevisst en organisk metafor: «Den enkelte gruppe, dvs. et antall arbeidere som utfører samme delfunksjon, består av homogene elementer og utgjør et særskilt organ i totalmekanismen» (s. 426). Dette gjentatte motivet bør tas på alvor. Selv med den avanserte arbeidsdelingen og maskinenes fremferd, ivaretar mennesket sin organiske livskraft – det er forutsetningen for kooperasjonen, som utløser og tøyler de «*animal spirits*», eller felles krefter, som er nedfelt i menneskelige kollektiver – men dette organet podes først inn i en abstrakt maskin (arbeidsdelingen), deretter en faktisk mekanikk (maskinen). På denne måten er kapitalismen en *Matrix*-aktig høsting av livskrefter, der mennesker kobles inn i maskiner som utvinner energi fra dem, for «en arbeider som hele livet gjennom utfører samme enkle operasjon, forvandler hele kroppen sin til et automatisk og ensidig organ» (s. 417).

Maskinen er samtidig livsfarlig for arbeideren. Maskinen «ødelegger kontinuiteten i det ensformige arbeidet

livsåndens kraft og vitalitet, da denne bare kan få hvile og rekreasjon i en avvekslende virksomhet» (s. 420). Maskinen mangedobler riktignok arbeidernes evner og utvider kraften deres. Men samtidig knuser maskinen arbeiderens kropp, åstedet for arbeidskraftens stadige produksjon og reproduksjon. I fabrikkinspektørens *Blue Books* finner vi ofrene for maskinen nøyte tabulert; her er ulykkene som ble forårsaket av «maskineri eller eksplosjoner, eller utblåsninger av gass, damp eller metall» registrerte den 30. april 1872 i de forutgående seks månedene: «Skader som forårsaket død»: 199 menn og 8 kvinner; «Amputasjon av høyre hånd eller arm»: 26 menn og 9 kvinner; «Amputasjon av venstre hånd eller arm»: 23 menn og 6 kvinner; «Delvis amputasjon av venstre eller høyre hånd»: 391 menn og 206 kvinner; «Amputasjon av noen del av ben eller fot», 21 menn og 1 kvinne; «Ansikts- og hodeskader»: 213 menn og 53 kvinner; «Benbrudd», 179 menn og 29 kvinner; «Kuttskader, knusningsskader og andre skader ikke nevnt ovenfor»: 1793 menn og 553 kvinner.⁸⁸ Fabrikken er en dødsmaskin, en maskin for kontusjoner og amputasjoner, knusningsskader og brukne ben.

Fabrikkens maskineri er samtidig velferdsstatens tekniske årsak. Velferdsstaten er ikke så mye arbeiderklassens hevn på kapitalen, en organisert *résentiment* som har skattesystemets omfordeling av lønn og formue som sitt hovedanliggende (velferdsstaten har alltid bare virket svakt omfordelende). Velferdsstaten er snarere et apparat for risikoomfordeling, et behov som først blir tvingende nødvendig når maskinene øker risikoen ved det moderne arbeidet til et

⁸⁸ Factory Inspector's Office, *Reports of the Inspectors of Factories to Her Majesty's Principal Secretary of State for the Home Department for the Year Ending 30th April 1872*, London, H. M. Stationery Office, 1872, s. 7.

nivå som enkeltmennesket ikke lenger kan bære alene. Velferdsstaten er en maskin for å omfordele maskinenes risikomomenter på hele befolkningen. Velferdsstaten er ikke en Robin Hood-figur men et forsikringsselskap. Inntekts- og formuesskatt tar ikke fra de rike for å gi til de fattige så mye som de utgjør en nedbetaling på en forsikringspolise. Arbeiderens kropp knekkes og knuses like fullt om en skarve trygd utbetales i etterhånd.

Marx finner tre paradokser ved maskinens sosiale virkninger. Alle ting blir til sitt motstykke, det Jung kalte for *enantiodromia*, altså mekanismen som innebærer at noe beveger seg så langt at det blir til det motsatte av hva det engang var: En tidligere rusavhengig blir treningsnarkoman, en frafallen kommunist blir høyrekonservativ, en overopphetet klode blir våtere, ikke tørrere, en maskin som skulle forkorte arbeidsdagen gjør den lengre.

For det første, maskinene var ment å virke arbeidsbesparende, ifølge de naive, borgerlige politiske økonomene, men maskinene har istedenfor hatt motsatt virkning: Flere befolkningsgrupper tvinges ut i arbeid. Siden man nå kan produsere varer relativt fristilt fra arbeiderens fysiske evner – fordi «maskineriet gjør muskelkraft overflødig» (s. 493) – kan også kvinner og barn arbeide i fabrikkene. Maskinen blir «et middel til å anvende arbeidere uten større muskelkraft, eller arbeidere som er mindre fysisk utviklet, men med mer smidige lemmer. Kvinne- og barnearbeid blir derfor den første parolen ved kapitalistisk anvendelse av maskiner» (s. 493).

For det andre, maskinene skulle forkorte arbeidsdagen, men istedenfor blir arbeidsdagen forlenget. «Maskineriet er det mektigste middelet til å øke arbeidets produktivitet...Men som

bærer av kapitalen blir maskineriet i første omgang til det mektigste middelet til å forlenge arbeidsdagen utover alle naturlige grenser i de industriene som det umiddelbart legger under seg» (s. 503). Maskiner er dyre. De krever store kapitalutlegg. For hver time de ikke brukes, mister kapitalisten muligheten til å opparbeide merverdi. Marx siterer en viss Ashworth, «en engelsk bomullsmagnat», som sier, «Når en jordbruksarbeider legger ned spaden sin, blir for denne perioden en kapital på 18 pence ikke utnyttet. Når en av folkene våre (dvs. en fabrikkarbeider) legger ned arbeidet på fabrikken, blir en kapital på £100 000 ikke utnyttet» (s. 506). Maskinene må aldri stå stille. Stillstandens alternativkostnader er for høye. I tillegg kommer det Marx kaller for en «moralsk» slitasje på maskineriet – innovasjonens evne til å utrydde tidligere teknologi. Maskiner er stadig på vei til å bli utrangerte. Maskinene må brukes før de kan bli utkonkurrert av ny teknologi, og dette krever at arbeiderne jobber lengre dager og flere skift.

Det moderne maskinproblemet er dermed at ubenyttede maskiner innebærer et tap. Maskinene må hele tiden holdes i gang. Den økonomiske historikeren Alfred Chandlers kaller dette for storkapitalens konkurranse om omsetning («*throughput*»): Konkurransen mellom storbedriftene kretser omkring volum, smidige produksjonsprosesser, en fullstendig utnyttelse av innsatsfaktorene – ikke pris. Jernbanen i Amerika på begynnelsen av 1900-tallet måtte ha en konstant trafikk og høyt belegg; hvis ikke ville jernbanen gått med tap.⁸⁹

For det tredje, når kapitalen forsøker å forlenge arbeidsdagen – å øke arbeidets ekstensivitet – reagerer

⁸⁹ Alfred D. Chandler, *Scale and Scope: The Dynamics of Industrial Capitalism*, Cambridge, Belknap Press, 1990.

samfunnet, gjennom staten, ved å forsøke å begrense arbeidsdagen. Loven skaper en juridisk bestemt normalarbeidsdag. Men dette avføder bare en ny reaksjon fra kapitalens side: arbeidets økte intensitet. Marx er opptatt av hvordan «den ekstensive størrelsen slår om til en intensiv, dvs. til en størrelse som måles i grader» (s. 510). Marx siterer et britisk parlamentsmedlem, som i 1863 skriver at «nå [blir] tolv timers arbeid presset sammen på mindre enn 10 arbeidstimer. Det er derfor helt klart at arbeidet til fabrikkarbeiderne har økt enormt i løpet av de siste årene» (s. 520). Marx viser at den engelske bomullsindustriens produksjonsnivå øker samtidig som antall arbeidere synker og antall maskiner øker, noe som tyder på en økt intensivering av arbeidet. I møte med kapitalen er staten lammet. Statens forsøk på å begrense arbeidsdagen resulterer i at kapitalen bare besørger en intensivering av arbeidet; kapitalen ønsker «systematisk å øke intensitetsgraden av arbeidet og utnytte enhver forbedring av maskineriet til å øke utsugingen av arbeidskraften» (s. 521).

Det er lett å avskrive dette som skildringer av fordums tider. Men Marx' beskrivelser passer også vår kapitalistiske virkelighet av i dag. John Maynard Keynes forutså på slutten av 1920-tallet at dagens arbeidere på grunn av teknologiske fremskritt (og påfølgende produktivitetsvekst) kun ville måtte arbeide tre timer hver dag, 15 timer i uken.⁹⁰ Likevel står vi fast ved åttetimersdagen. I mange land jobbes det langt mer. Denne mekaniske dialektikken mellom staten (som forsøker å begrense arbeidsdagen) og kapitalen (som forsøker å utvide den) bryter altså før eller siden. Forholdet når et likevektspunkt. Hvorfor? Fordi arbeiderklassen har mistet makt, ved at

⁹⁰ John Maynard Keynes, «Economic Possibilities for Our Grandchildren», s. 329, i *Essays in Persuasion*, New York, Palgrave Macmillan, 2010.

sosialdemokratiske partier dreide mot høyre og fagforeninger mistet medlemmer og ble fratatt innflytelse; fordi kapitalistiske økonomier er i konkurranse med hverandre, og intensivering av arbeidet er et kappløp mot bunnen, der hver bedrifts arbeidere må underby alle andre bedrifter; fordi arbeiderbevegelsen selv tok ut det siste århundrets økte produktivitetsvekst i økt lønn, ikke fritid – et strategisk dårlig valg, som også har fremskyndet ulike økologiske katastrofer, og som viser at fagbevegelsen fortsatt er besnæret av kraftsosialisme, av maskineriets sirenesang.

Maskiner blir bare brukt der arbeidskraften er tilstrekkelig dyr: Kun da lønner det seg å erstatte menneskelig arbeidskraft med maskinkraft. Arbeiderne må være relativt dyre for at de skal kunne erstattes av enda dyrere maskiner. I alle land hvor det finnes et overskudd av arbeidere, blir lønnen presset ned, og dette umuliggjør maskinens allmenne utbredelse. Derav forskjellen mellom USA og Storbritannia, skriver Marx, hvor førstnevnte er mer avansert, sistnevnte mindre maskinifisert: Amerikanerne har «oppfunnet maskiner til å hogge stein med. Engelskmennene bruker dem ikke fordi den 'ynkelige'...som utfører dette arbeidet, får en så liten del av sitt arbeid betalt, at maskiner ville fordyre produksjonen for kapitalisten» (s. 492).

Men, dialektisk nok, undergraver også maskinen sitt eget eksistensgrunnlag. Maskiner krever et fravær av overskudd på arbeidskraft, for bare da er lønnen høy nok til at det lønner seg å erstatte mennesker med maskiner. Men når maskinene blir tatt i bruk i stor skala, skaper de samtidig overflødige populasjoner. «I land der utviklingen er av eldre dato, fører anvendelsen av maskiner i noen bransjer til en overflod av arbeid (*redundancy of labour*, sier Ricardo) i andre bransjer, slik

at fallet i arbeidslønnen under arbeidskraftens verdi hindrer bruken av maskiner i disse bransjene. Fra kapitalens synspunkt gjør det bruken av maskiner overflødig, ja ofte umulig...» (s. 491). Færre arbeidere trengs til produksjonen av den samme mengden varer. Dermed skaper maskinen samtidig det overskuddet av arbeidskraft hvis fravær var dens betingelse.

Maskiner er ikke først og fremst tekniske redskaper. De skaper ikke verdi i seg selv, men avleirerer allerede akkumulert verdi (fra arbeiderne som har laget maskinene) i varen. De akselererer og intensiverer arbeidet, og de øker produksjonen av merverdien som så tilfaller kapitalisten. Når arbeideren og kapitalisten står på hver sin side i en antagonistisk relasjon, medierer maskinene mellom dem; men denne medierende instansen er vridd i kapitalens favør: Maskinene favoriserer kapitalen. Dermed var ikke luddittenes angrep på arbeidsmaskineriet nødvendigvis reaksjonær. «Men det er først etter at maskinene er blitt innført at arbeiderne kjemper mot selve arbeidsmiddelet, kapitalens materielle eksistensform» (s. 532-533). Når kapitalismen gjør seg avhengig av stadig flere maskiner, er det ikke kapitalisten som person som gjøres til gjenstand for arbeiderens angrep men den umiddelbare legemliggjøringen av arbeiderens underordnede stilling. Arbeideren «gjør opprør mot denne bestemte formen for produksjonsmiddel i dens egenskap av å være det materielle grunnlaget for hele den kapitalistiske produksjonsmåten» (s. 533).

Maskinene skaper overskuddsbefolkninger, eller det vi kan kalle «merpopulasjoner» (modellert etter ord som «merverdi», «merprodukt», osv.). Vi vender oss nå til en mer utførlig diskusjon av begrepet merpopulasjon.

Merpopulasjon

En merpopulasjon er en menneskemengde som kapitalen ikke har bruk for. Markedet har ikke bruk for disse menneskene – kapitalen produserer all den merverdi den for øyeblikket klarer uten dem. De er overflødige *relative til kapitalen*: Det er altså ikke snakk om en «overbefolkning» i en snevert malthusiansk, demografisk forstand. Derfor bør vi også unngå den direkte oversettelsen av Marx' opprinnelige tyske ord, *Übervölkerung*, «overfolkning», eller mer idiomatisk, «overbefolkning», som med årenes løp i dag bærer med seg sporene etter hele den pseudovitenskapelige diskursen om «jordens bæreevne» - forestillinger som ofte ser bort fra at denne bæreevnen varierer med statlig politikk og økonomisk makt: En merpopulasjon er alltid hevet over et normalnivå som i seg selv er konstituert av politiske og økonomiske strukturer – i hvert fall opp til en (høy) yttergrense. (Jorden kan tåle både 1 milliard og 5 milliarder mennesker, alt ettersom de politiske og økonomiske strukturene som utformes; men hva med 20 milliarder? 100 milliarder? Hvem vet? Kanskje det er mulig! Sibir er stort.) Den engelske oversettelsen av Marx' begrep, *surplus population*, er fritt for hele denne implisitte teoretiske assosiasjonsrekken, og det har avstedkommet en hel del arbeider i den engelskspråklige marxistiske litteraturen.

Det finnes tre typer merpopulasjoner, skriver Marx: flytende, latente, stagnerende. Marx legger også til pauperisme – ekstrem fattigdom og dermed mennesker som lever under en ekstrem fattigdom – som en fjerde type. *Flytende merpopulasjoner* er arbeidere som veksler mellom lønnsarbeid og arbeidsledighet. De «flyter» inn og ut av arbeidet – de «eksisterer her i flytende form» (s. 801). Grunnen til at slike merpopulasjoner oppstår, skriver Marx, er at selv om den

absolutte størrelsen på industriproletariatet øker over tid, synker den relative andelen av arbeidere i forhold til produksjonens samlede omfang. Stadig færre arbeidere trengs for å produsere den samme mengden varer. Merpopulasjonens arbeidsledighet er syklisk: Når det passer kapitalen å ansette arbeidere, trekkes de inn i produksjonsprosessen; når kapitalen ikke lenger trenger dem, skyves de ut i arbeidsledigheten – for så å vente på en ny tur til å vende tilbake til lønnsarbeidernes rekke.

Latente merpopulasjoner er hovedsakelig rurale befolkningsgrupper som stadig står klare til å migrere til byene og arbeide i industrien, skriver Marx – en befolkning som i dag har større aktualitet i nyere kapitalistiske økonomier enn i det postindustrielle Vesten. «En del av landbefolkningen står...stadig på spranget til å gå over til å bli byproletariat, manufakturproletariat, og den venter stadig på at forholdene skal ligge til rette for en slik overgang...Men den kontinuerlige vandringen mot byene forutsetter en permanent latent overbefolkning på landsbygden...Landarbeideren presses derfor ned på et minimum av lønn og står alltid med det ene benet i fattigdommens sump» (s. 802). Alle industrialiseringsprosesser har gjort seg avhengige av tilgangen til et helt bakland av landlige befolkninger som står klare til trekke inn mot byene og jobbe i fabrikkene, fra rurale migrantarbeidere i Kina til mexicanske landsbyboere som står klar til å bevege seg mot USA eller grenseområdene *maquiladoras*.

Stagnerende merpopulasjoner er arbeidere som deltar i lønnsarbeidet men som er undersysselsatte. De «utgjør en del av den aktive arbeiderarmeen, den delen som er ujevnt beskjeftiget...Det som karakteriserer denne gruppen, er et maksimum av arbeidstid og et minimum av lønn» (s. 803) De

hentes fra tidligere velfungerende sektorer – taxisjåfører blir omgjort til Uber-sjåfører, bilindustriens arbeidere blir til løsarbeidere. «Gruppen rekrutteres kontinuerlig fra de overtallige i storindustri og landbruk, i særdeleshet fra industrigrener som er i ferd med å gå under» (s. 803).

Til slutt har vi *pauperismen*, dette «laveste trinnet» av arbeiderklassen (s. 804), som i sin tur har fire underkategorier. For det første, «omstreifere, forbrytere, prostituerte, kort sagt det egentlige filleproletariatet» (s. 804). Filleproletariatet (*Lumpenproletariat* i den tyske originalutgaven av *Kapitalen*, «the ‘dangerous’ classes» i noen engelske oversettelser) er kapitalismens avfallsstoff, ifølge Marx, den siste resten av en utrangert arbeiderklasse som er blitt skjøvet helt til bunnen av samfunnspyramiden.

Marx' fremstilling av «filleproletariatet» er på mange måter problematisk. Den feller en moralsk dom over menneskers sedvaner og sømmelighet. Marx' fremstilling er muligens motivert av et ønske om å betone kapitalismens plager, men den glir over i en individuell ansvarliggjøring og moralisering over en «underklasse», for å bruke et nært beslektet begrep som ble hyppig anvendt i en individualsentrisk, patologiserende form for sosiologi på 1980-tallet, både i USA og andre steder. Som den tyske samfunnsforskeren Hans-Peter Michels skriver var premisset i debatten om «underklassen» nettopp «tildelingen av negative karaktertrekk og atferdsmønstre til fattige mennesker», som i sin tur får det til å virke som om disse samme personene er «personlige ansvarlige for sin fattigdom».⁹¹

⁹¹ Hans-Peter Michels, «The ‘underclass’ debate: A discourse that maligns people living in poverty», *Social Change Review* 11(1): 45-57.

Fra en helt annen ideologisk vinkel, hevdet et av de største sovjetiske oppslagsverkene, *Bol'shaja sovetskaja entsiklopedija*, at «filleproletariatet» er «ute av stand til politisk kamp» og er «ved siden av det småborgerlige samfunnslaget» intet mindre enn «det sosiale grunnlaget for anarkisme».⁹² Det er bare et kort steg fra forestillingen om et «filleproletariat» til ideen om «sosiale parasitter», den juridiske kategorien som ble brukt til å kriminalisere alt fra arbeidsledige ungdommer til de hjemløse i Sovjetunion, som historikeren Sheila Fitzpatrick beskriver.⁹³

Det er kanskje urimelig å laste Marx for disse tolkningene og videreføringene av begrepet hans, men det er likevel klart at filleproletariatet slik det fremstilles i *Kapitalen* ikke er et nøytralt analytisk begrep (om noe slikt i det hele tatt er mulig): Den står for en slags fallen arbeiderklasse, moralske avvikere uten håp om redning. Marx mener riktignok at det er kapitalismens feil at disse menneskene er blitt skjøvet ut på samfunnets rand, men han levner liten tvil om at det ikke vil la seg gjøre å berge dem. Det er derfor Immanuel Wallerstein avskriver begrepet som et feilspor: «Filleproletariatet er bare en marxistisk eufemisme for det borgerskapet en gang kalte for de 'farlige klassene'».⁹⁴

Sett bort fra filleproletariatet – som er en problematisk kategori – deler Marx pauperismen opp i tre hovedtyper: arbeidsføre, foreldreløse og fattige barn, og arbeidsuføre. De

⁹² «Lumpen proletariat», *The Great Soviet Encyclopedia*, 1979, <https://encyclopedia2.thefreedictionary.com/Lumpen+Proletariat>.

⁹³ Sheila Fitzpatrick, «Social parasites: How tramps, idle youth, and busy entrepreneurs impeded the Soviet march to communism», *Cahiers du Monde russe*, 2006, 47(1-2):377-408.

⁹⁴ Immanuel Wallerstein, «Fanon and the revolutionary class», i *The Essential Wallerstein*, New York, The New Press, 2000, s. 28.

arbeidsføre er en befolkningsgruppe hvis omfang endrer seg i takt med konjunktursvingninger: «Det er nok å kaste et overfladisk blikk på statistikken over den engelske pauperismen, så ser man at deres antall svulmer opp med hver krise, og reduseres hver gang konjunktorene tar seg opp igjen» (s. 804). De foreldreløse og fattige barn blir også ved høykonjunkturer «hurtig og i masser innrullert i den aktive arbeiderarmeen» (s. 804). Til sist, de uføre, er maskinindustriens ofre, for alle de ulykkene som inntreffer når moderne maskiner settes i sving.

Paul Virilio har sagt at oppfinnelsen av skipet samtidig er oppfinnelsen av skipbruddet.⁹⁵ På samme måte kan vi si at oppfinnelsen av flyet også er flyulykkens oppfinnelse, datamaskinens utbredelse bærer med seg muligheten for cyberkrig. Alle ting blir til sitt motstykke: Alle disse teknologien er «krigsmaskinene», for å bruke og Deleuze og Guattaris begrep, oppfinnelser som utøver en vold mot bestående strukturer; men hver krigsmaskin avføder sine egne krigsmaskiner: Intet kongehus uten muligheten for *lèse-majesté*, krenkelsen av det suverene legemet.

Men de «uføre» i Marx' fremstilling er ikke bare de som omkommer eller skades i dramatiske arbeidsulykker, «industriens ofre, som det blir stadig flere av etter hvert som farlige maskiner, gruvedrift, kjemiske fabrikker osv. sprer seg, det er invaldier, syke, enker osv.» (s. 804). De uføre er også «folk som går til grunne fordi de ikke får mosjon på grunn av arbeidsinndelingen» (s. 804). I vår tid: Dem som rammes av den type *burn-out*, depresjon, angst og nevroseser som Berardi beskriver ovenfor. Marx trekker også frem de arbeiderne som «lever lenger enn arbeidernes normale levealder» (s. 804) – for

⁹⁵ Paul Virilio, *Politics of the Very Worst*, New York: Semiotext(e), 1999, s. 89

hvem skal forsørge en ikke-arbeidende arbeider som «overlever» sin normale, forventede levealder?

Velferdsstaten er som nevnt et svar på disse arbeidsuføre massene og det sosiale problemet de skaper for staten og kapitalen. Kløktige kapitalister, og deres borgerlige politiske allierte, forstår at de må svare på denne utfordringen. En god stat, dvs. en stat som klarer å reproducere kapitalismens sosiale legitimitet, må simpelthen håndtere disse produktene av kapitalismens patologier. En dårlig stat ser bort fra disse utfordringene – og går til grunne når pauperismens rekker har nådd en smertegrense som tvinger dem ut i opptøyer og opprør.

Alle de ulike formene for arbeidende, ikke-arbeidende og underarbeidende merpopulasjoner er på mange måter en god beskrivelse av dagens arbeidsmarked i store deler av verden, inkludert vår egen. Kreative løsarbeidere – det vi kan kalle for «laptop-proletariatet» flyter inn og ut av midlertidige kontraktsforhold og «oppdrag». Denne hyperfleksible arbeidskraften er ikke bare begrenset til kreative yrker – fra grafisk design til akademia – men favner samtidig over hele den arbeiderskaren som blir ansatt av ulike vikar- og bemanningsbyråer. Midlertidig ansatte er stagnerende merpopulasjoner, fra dem som jobber med å produsere «on-demand»-tjenester, som Uber og Airbnb, til mer tradisjonelle serviceyrker der nulltimerskontrakter og midlertidighet er blitt vanlige ansettelsesformer. Selv ikke regulerte, sosialdemokratiske samfunn som det norske er unndratt denne tendensen: Som Lotta Elstad viser i sine «avsløringer fra hverdagen som stuepike»,⁹⁶ er det lite kapitalen (personifisert av Olav Thon i Elstads bok) vil mer enn å omgjøre den stabile arbeiderklassen til en stagnerende eller flytende merpopulasjon.

⁹⁶ Lotta Elstad, *En såkalt drittjobb*, Oslo, Manifest Forlag, 2008.

Fleksibiliseringen av arbeidskraft er en av kapitalens viktigste strategier for å gardere seg mot risikoen knyttet til markedssvingninger og variasjoner i etterspørsel: Kapitalistens siste rest av risiko – som den individuelle kapitalisten uansett ofte er beskyttet gjennom aksjeselskapets «juridiske person», som fjerner personlig ansvar ved konkurs⁹⁷ – skyves over på arbeiderens skuldre.

Marx understreker også viktigheten av arbeiderens vitalitet for kapitalen. «Kapitalen trenger større masser av arbeidere i ung alder, mindre i voksen alder» (s. 801). Kapitalismens vampyriske karakter ligger i dens hunger etter ungdommen. Kapitalen slik den utarter seg på midten av 1800-tallet i England, etterspør «mengder av unge mannlige arbeidere. Når de har lagt ungdomsårene bak seg, er det bare et meget lite antall som fortsatt kan brukes i samme bransje, mens flertallet som regel blir avskjediget» (s. 801). Men mye av det samme, *mutatis mutandis*, gjelder i vår tid. Det franske sosialistiske Tiqqun-kollektivets har utviklet en hel teori om «den unge kvinnen» (*la jeune fille*) og hennes plass i moderne kapitalisme, der yngre kvinner blir omgjort til idealiserte

⁹⁷ Det statlig oppnevnte Konkursrådets første bud er: «Når et aksjeselskap går konkurs, er det selskapet som går konkurs, og ikke de fysiske personene som står bak virksomheten.» (Konkursrådet, «Konkurs i aksjeselskaper», [https://www.konkursradet.no/konkurs-i-aksjeselskaper.304774.no.](https://www.konkursradet.no/konkurs-i-aksjeselskaper.304774.no))

Ansvaret for en feilslått investering bæres altså av arbeiderne selv, tillegg til staten, eventuelle andre kreditorer, og samfunnet som helhet. Den gamle floskelen om at profitten rettferdiggjøres av entreprenørens risikovilje, ville virket mer troverdig hvis ikke aksjeselskapet som organisatorisk form ble utviklet delvis for å sørge for at individuelle kapitalister nettopp ikke skulle måtte ta personlig ansvar for feilslåtte investeringer og dårlige forretningsavgjørelser. Aksjeselskapet som selskapsform er en organisert ansvarsfraskrivelse.

forbrukere, varer og en slags symbolsk valuta.⁹⁸ Mer overordnet, hele den «disruptive» kapitalismens vektlegging av selvets entreprenørskap og den ansattes total fleksibilitet favoriserer åpenbart en viss ungdommelig evne til å omstille seg, utsette tilfredsstillelse av naturliggjorte behov, som å få seg en fast jobb, skaffe seg et (stabilt) sted å bo og få barn.

Tilfredsstillelsen blir om ikke umuliggjort så i hvert fall usannsynliggjort med fremveksten av flytende merpopulasjoner, som nettopp skal utvise evnen til å flyte hit og dit, tilfredsstille kapitalens stadig skiftende innfall: Kapitalen er en urolig, ustadig læremester som vekselvis forlanger fasthet og fleksibilitet når det passer den.

På mange måter har kapitalen dermed en schizofren kvalitet, i rent fagpsykiatrisk forstand: I 1958 utviklet psykiateren Gregory Bateson den såkalte «double bind»-hypotesen som en forklaring på schizofreniens psykopatologi.⁹⁹ Personer som utvikler schizofreni, mente Bateson, hadde blitt utsatt for en form for dobbeltkommunikasjon der kravene til korrekt atferd vekslet mellom motstridende forventninger, ofte på uforklarlig og uforutsigbart vis. Som Bateson og hans kolleger skriver: Personer som utsettes for en slik dobbeltkommunikasjon opplever at «uansett hva de gjør 'kan de ikke vinne'». Et barn jobber flittig på skolen – og foreldrene spør hvorfor barnet isolerer seg eller deltar i sosiale aktiviteter utenom skolen; det samme barnet blir mer sosial – og foreldrene konfronterer barnet med hvorfor det ikke er mer

⁹⁸ Tiqqun, *Preliminary Materials for a Theory of the Young-Girl*, Los Angeles, Semiotext(e), 2012.

⁹⁹ Gregory Bateson, Don D. Jackson, Jay Hayley og John Weakland, «Toward a theory of schizophrenia», *Behavioral Science*, 1956, 1(4): 251-264.

flittig på skolen... Denne teorien kan selvsagt bestrides som en forklaring på schizofreni, men den gir et godt bilde kapitalens relasjon til arbeideren i dagens samfunn.

Som teoretikeren Franco Berardi påpeker, har kapitalismens økende konkurranseorientering ført til et «hurtig, skyldtynget og nevrotisk forbruksmønster, fordi vi ikke lenger kan kaste bort tid; vi må komme oss tilbake på jobb».¹⁰⁰ Flere tar nå psykofarmakologiske midler, delvis for å utholde arbeidslivet. Over 100.000 nordmenn tar Cipralex, en kraftig antidepressiv medisin.¹⁰¹ Som én akademiker skriver om det nyliberale universitetslivet: Man begynner med plantebaserte kosttilskudd, men havner til slutt på Valium. Studenter verden over – særlig ved eliteuniversiteter – bruker amfetaminbaserte medikamenter for å skrive oppgaver og lese til eksamen. Konkurranse og tidspres tyner kroppene. Et element av dette har riktignok alltid eksistert i de fleste kreative virksomheter: Den ungarske matematikeren Paul Erdős mente selv han var helt avhengig av amfetamin for å produsere sine geniale artikler. Erdős, som er legendarisk i matematikkfaget, kuttet etter eget sigende ut bruken i en hel måned, men oppdaget at artiklene ikke lot seg skrive, og vendte tilbake til stoffet. Jean-Paul Sartre tok på et tidspunkt 20-30 amfetaminpiller om dagen for å komme i det rette skrivemodus. Men kapitalismen slik den utarter i dag akselererer tempoet i konkurransen:

¹⁰⁰ Franco «Bifo» Berardi, *The Soul at Work: From Alienation to Autonomy*, Los Angeles, Semiotext(e), 2009, s. 82.

¹⁰¹ Nina Selbo Torset, «100.000 nordmenn bruker denne pillen mot depresjon. Nå har forskerne funnet svar på hvorfor behandlingen svikter», *Aftenposten.no*, 20. februar 2018, <https://www.aftenposten.no/norge/i/3j4Jj9/100000-nordmenn-bruker-denne-pillen-mot-depresjon-Na-har-forskerne-funnet-svar-pa-hvorfor-behandlingen-svikter>.

Kapitalismen er blitt et nevrotisk, deprimerende og angstfremkallende økonomisk system. «Depresjon kommer av det faktum at vår emosjonelle, fysiske og intellektuelle energi ikke kan utstå rytmen påtvunget av konkurranse og kjemisk-ideologisk euforiskapende midler over tid», skriver Berardi.¹⁰² Til forskjell fra dagens individentsentriske psykologi og psykiatri (der patologi tilskrives individuelle relasjoner og familieforhold), legger Berardi skylden på økonomiske og ideologiske strukturer, som har sykeliggjørende effekter. Kapitalismen gjør folk psykisk syke.

Det er noe ufravikelig ved pauperismen og hele det komplekse av problemer som kapitalens merpopulasjoner i det hele tatt stiller kapitalismen og dens politiske håndlangere overfor. «Pauperismen er den aktive arbeiderarmés uføreanstalt og den industrielle reservearmeens dødvekt» (s. 804). Alle tilsynelatende overflødige merpopulasjoner er strengt tatt «nødvendige», skriver Marx – igjen denne dialektiske vridningen der alt blir omdannet til sin motsats – fordi de er et forutsigbart, naturlig avfallsprodukt av kapitalens virkninger, et «eksistensvilkår for kapitalistisk produksjon og utvikling av rikdom» (s. 804). Kapitalen produserer varer og merverdi, gjennom arbeideren, men dermed også merpopulasjoner. Disse overskuddsbefolkningene er et regelmessig produkt av den kapitalistiske produksjonsprosessen. Akkurat som fabrikkene produserer sko, såpe og smarttelefoner, produserer de også overskuddsbefolkninger – mennesker som av ulike grunner ikke trengs for kapitalen, enten som en permanent tilstand eller bare i et gitt øyeblikk (grunnet et ønske om å behage aksjonærene ved å kutte kostnader, for eksempel).

¹⁰² Berardi, *The Soul at Work*, s. 167.

Merpopulasjoner er en *industriell reservearmé*: De står klar til å settes ut i arbeidslivet - eller ikke. Alt avhenger av kapitalens behov. Arbeiderens behov er sekundære, til og med uvesentlige. «Jo større den samfunnsmessige rikdommen, den fungerende kapitalen er, jo mer den vokser i omfang og styrke og jo større derfor også proletariatets absolutte størrelse og produktivkraften av dets arbeid er, desto større er den industrielle reservearmeen» (s. 804). Jo mer kapitalen virker, jo større blir merpopulasjonene.

Fattigdommen vokser side om side ved rikdommen, skriver Marx. Han løfter den frem som en av kapitalens jernlover: «Dette er den absolutte, allmenne loven for den kapitalistiske akkumulasjonen» (s. 805). Henfaller Marx så til en dogmatisk determinisme, en kvasivitenskapelig «naturlov» som hersker over menneskelig atferd? Marx kvalifiserer umiddelbart denne loven: «I likhet med alle andre lover, blir den i det virkelige livet modifisert av en rekke forhold som ikke skal analyseres her» (s. 805). Marx åpner altså for kontingens, vilkårlighet – enhver lovmessighet har sine avvik. En lov, formulert klart og entydig, har et *analytisk* formål, selv om Marx selvsagt forstår at i det virkelige liv er ting mer kompliserte – loven blir modulert av politikk, begivenheter, klima, krig, kultur, og mer. Dette kan virke som et billig triks, en helgardering, men Marx sier ikke noe annet enn at dette er en tendens – som klart har sine avvik. Likevel virker beskrivelsen av merpopulasjonene treffende for dagens situasjon på verdensbasis: Overalt der kapitalismen får en økt utbredelse, blir samtidig millioner av mennesker tildelt den aller simpleste rolle på bunnen av lønnspyramiden, med dårlige arbeidsvilkår, lav lønn og usikre levekår.

Kapitalismen produserer i det hele tatt tre former for overskudd: *overskuddskapital* (en overflod av kapital som ikke klarer å finne profitable utløp), *overskuddsvarer* (en overdrevent stor produksjon av varer som ikke finner avsetning), og *overskuddsbefolkninger* (merpopulasjoner uten positiv funksjon for kapitalen). Og hver av disse overskuddene – kapitalens eksessive dimensjoner – svarer til hver sin form for krise, henholdsvis *finanskriser* (som i 2007-2008), *økologiske kriser* (med global oppvarming) og *politiske kriser* (eksemplifisert i fremveksten av høyreorienterte ledere med fascistiske trekk). Hver av disse formene for krise stiller kapitalen overfor særegne utfordringer, fordi den tvinger staten til å utvikle nye løsninger på grunnleggende problemer: ivaretagelsen av reproduksjonen av arbeidskraft, merverdi og legitimitet – det økonomiske systemet i sin helhet.

Kvinnekamp

Kvinnens deltakelse i arbeidet, som maskinene muliggjør, rommer noen åpenbare progressive muligheter, siden det i teorien likestiller kjønnene i arbeidslivet. Det er ingen tvil om at for Marx er «kvinnespørsmålet», eller rettere sagt feminismen, en blindsoner. Marx anlegger et mannsentrikt, patriarkalsk syn på verden. For Marx er «kvinnearbeid» - kvinnens deltakelse på arbeidsmarkedet - en regresjon. Dette er delvis fordi det denne økte kvinnedeltakelsen rent empirisk sett førte til en forverring av mange kvinners livskvalitet på midten 1800-tallet. Marx mener at retten til å bli brutalisert i kapitalistenes «mørke, sataniske fabrikker», som Blake kaller dem, ikke er en seier for kvinnekampen – på samme måte som at «retten» til å bli drept i krig for (kvinnelige) soldater er et tilbakeskritt, ikke et fremskritt – en ulempe, ikke en fordel.

Det er likevel ikke til å komme unna at Marx i en viss grad var en verdikonservativ tradisjonist. I *Kapitalen* forfekter Marx tidvis et patriarkalsk tankegods, som når han anerkjennende siterer rapporter fra statlige folkehelseinspektører: «I årevis har landarbeidernes overfylte boliger vært gjenstand for dyp bekymring ikke bare for mennesker som tenker på helse, men for alle som legger vekt på et anstendig og moralsk liv.» (s. 853; sitat fra Public Health, *Seventh Report*, 1864). Inspektørene har «påvist hvor ofte det forekom at voksne personer av begge kjønn, gifte og ugifte, ble stuert sammen...i trange soverom, og deres rapporter måtte gjøre det klart at skam og anstendighetsfølelse blir skadelidende og moralen nesten automatisk blir ødelagt under slike forhold» (s. 853-854; sitat fra Public Health, *Seventh Report*, 1864). Kvinner faller hen til umoral når de jobber på fabrikkene, skriver Marx. «Skjulte barnemord og behandling av barn med opiumsholdige stoffer forekommer i enda høyere grad» (s. 498). Det «moralske forfallet som den kapitalistiske utbyttingen av kvinne- og barnarbeid fører med seg» (s. 499) resulterer også i «forsømmelse og dårlig stell av barna» og mødrene mister sine naturlige følelser for barnet og som følge av dette sulter og forgifter dem med vilje» (s. 497).

Marx moraliserer over kvinners liv. Han er alltid beredt til å fordømme det han mener er tegn på usedelig atferd: Moralisten Marx. Kvinnelige arbeidere møtes i *Kapitalen* med den samme patriarkalske misbilligelse som feminisismens forkjempere har blitt konfrontert med i århundrer: at kvinnens plass er i hjemmet, at kvinners yrkesliv truer omsorgsevnen. Det er en mager trøst at Marx i det minste mener at det er kapitalisten, ikke kvinnen, som er ansvarlig for den sørgelige tilstanden hele arbeiderklassen blir kastet ut i: «Barn og

ungdom og arbeiderkvinner blir fysisk ødelagt som følge av den underkastelse under kapitalens utbytting som maskineriet medfører» (s. 497).

Det er likevel enkelt å se hvorfor Marx har blitt en skyteskive for senere feminister: Hans beskrivelser kan tas til inntekt for en universaliserende teori om hva kvinners stilling i samfunnet bør være. Men med en viss grad av godvilje kan Marx' spredt bemerkninger om kvinner leses som uttrykk for en høyst spesifikk beskrivelse av et økonomisk system som, på midten av 1800-tallet, ikke skjelnet mellom brutaliseringen av menn og kvinner, barn og voksne – et råere, kaldere system enn man har sett maken til i Vest-Europa i nyere tid.

Dermed åpner den feministiske kritikken av Marx samtidig opp for en videre kritikk av *Kapitalen*: Er boken en beskrivelse av kapitalismen i sin allmenhet («kapitalismens ånd», som Weber kaller den), eller skildrer den en avgrenset, særskilt form som kapitalismen tilfeldigvis antok i sin spede begynnelse, før 1900-tallets relative humanisering av kapitalen, med sosialdemokratiske reformer og arbeiderbevegelsens kamper for sosiale rettigheter (ofte utkjempet i Marx og hans teoretiske arvtageres navn)?

Akselerasjon

Kapitalismen er ensbetydende med akselerasjon. Pengesirkulasjonen er et hurtig bevegende omløp. Marx er den første politisk-økonomiske tenkere som betoner kapitalismens voldsomme akselerasjon, dens stadige bevegelsestrang, dens uendelige sirkulasjon. Kapital er kapital *i bevegelse*. Når kapital slutter å sirkulere, opphører den å være kapital og blir en «skatt». Pengesirkulasjonen, eller P-V-P', der penger veksles

inn i varer som så veksles inn i (en større mengde) penger, er i sitt vesen en ustanselig bevegelse.

Marx forstår også hvor sårbar kapitalismen er for avbrytelser og fartsreduksjon. «Når pengeomløpshastigheten synker, blir de to prosessene [pengesirkulasjon og varesirkulasjon] adskilt, selvstendigheten og de gjensidige motsetningene ved dem kommer frem, formforandringen stopper opp og dermed stopper også det samfunnsmessige stoffskiftet opp» (s. 142). Det kapitalistiske samfunn er et samfunn preget av stadige metamorfoser, stoffskifter, formforandringer. Alt konverteres til penger, som veksles inn i varer, som så blir til penger igjen. Men når pengesirkulasjonen stanser, som ved finanskriser, stanser også omløpet i samfunnslegemet opp.

Det er ikke nok at kapital bare sirkulerer: Den må også sirkulere i hurtigere tempo og økende omfang. Dette ser vi tydelig i skrekkslagne politiske diskusjoner om boligpriser og privatforbruk. Boligprisene må aldri holde seg stabile: Det er ensbetydende med et tap; de må stige, riktignok i et politisk bestemt tempo, men alltid med en forøkelse for øyet. Privatforbruket kan heller aldri forbli på stedet hvil: Det må øke, og faktisk akselerere – stige i et hurtigere tempo for hvert år som går. Midt under finanskrisen i 2008 høstet daværende finansminister og Sosialistisk Venstreparti-leder Kristin Halvorsen kritikk for å ha oppfordret folk til å bruke mer penger mer under den årlige julehandelen. «Hvis jeg har vært og handlet, så tar jeg nå en ekstra runde på Karl Johan med ny handlepose, bare for å vise at det er omløp i økonomien», sa Halvorsen.¹⁰³ «Utrolig mange mennesker har pusset opp

¹⁰³ Anne Leifsdatter Grønlund og Alf Bjarne Johnsen, «Kristin Halvorsen advarer mot shoppe-stopp», *VG.no*, 22. november 2008,

kjøkken og bad i det siste. Hvis alle nå samtidig bestemmer seg for at oppussing og andre innkjøp må vente, går det utover arbeidsplassene.»

Finansministeren fikk støtte av Steinar Holden, den nyliberale fornufts stemme ved Universitetet i Oslo: «Dersom alle slutter å kjøpe møbler og biler, så skaper vi trøbbel for dem som produserer og selger disse produktene. Det er viktig at folk ikke lar seg påvirke av den generelle krisestemningen dersom de ikke har grunn til det.» Men selv om kommentariatet hylte opp – som en Dagsavisen-kommentator bemerket på lakonisk vestlandsvis, «I fjor var problemet at me shoppa for mykje. I år er problemet at me shopper for lite»¹⁰⁴ – hadde «sosialisten» Halvorsen den rette innstillingen. For kapitalismen er enhver stans i sirkulasjon, eller «omløp» (Halvorsens egne ord, et ekko av Marx), en trussel mot systemet. Kapital må sirkulere. Forbruket må øke. Det kan aldri avta. Etter 9/11-angrepene, oppfordret president Bush den jevne amerikaner til å legge igjen flere penger i butikknæringen: «Arbeidsledigheten har holdt seg lav på 4,5 prosent. Den nylige rapporten om detaljhandelen viser en sterk start på julehandelen over hele landet. Og jeg oppfordrer dere alle til å handle mer», sa den amerikanske presidenten til sine medborgere.¹⁰⁵

Enhver krise – enten det er en finanskrise eller en kulturell krise avstedkommet av et terrorangrep – som kan true sirkulasjonsevnen, avføder denne samme reaksjonen blant statsledere, fordi statens oppgave under kapitalismen nettopp er

<https://www.vg.no/nyheter/innenriks/i/IGkqe/kristin-halvorsen-advarer-mot-shoppe-stopp>.

¹⁰⁴ Jan Zahl, «Pengegaloppen», *Dagsavisen*, 20. desember 2008, s. 30.

¹⁰⁵ New York Times, «President Bush's News Conference», 20. desember 2006, <https://www.nytimes.com/2006/12/20/washington/20text-bush.html>.

å støtte opp under kapitalens trang til å sirkulere. Staten og kapitalen frykter at sirkulasjonen blir truet av «lavt stoffskifte», det vi kan kalle *kapitalens hypotyreose*. Samfunnslegemet må straks settes på en omfattende kur for å bekjempe det minste tegn til økonomisk hypotyreose.

Kapitalens akselerasjon setter også sine spor i arbeidslivet. Marx skriver flere steder i *Kapitalen* at kapitalisten bare er en personifisering av objektive økonomiske relasjoner. Kapitalistens subjektive person virker uvesentlig, for den er bare «personifiseringen av de økonomiske samfunnsformasjonene» (s. 10). Men likevel skriver Marx flere steder på en måte som antar at kapitalistens faktiske, empiriske subjektivitet spiller en vesentlig rolle. Marx skriver om kapitalistens «sløseri» og hvordan det «oppstår i kapitalistindividets bryst en faustisk konflikt mellom akkumulasjons- og nytelsestrang» (s. 743), en appetitt etter å spare og akkumulere som havner i konflikt med begjæret etter luksus og ødsel. Kapitalisten er dermed også en målbærer for en spesifikk moral, en kultur. I diskusjonene av fabrikkinspektørens forsøk på å håndheve lovverket som begrenser arbeidsdagens lengde, skriver Marx om «den bedragerske fabrikkieren» som «kniper» noen minutter her og der, starter arbeidsdagen for tidlig, og avslutter den for sent (s. 298). Og kapitalistens umoral har viktige konsekvenser. Den forlenger arbeidsdagen og intensiverer dermed produksjonen av merverdi, og «en ekstra time hver dag, som oppnås ved å knipe litt tid her og litt der, forvandler årets 12 måneder til 13» (s. 299).

Samtidig er det klart at denne umoralen, denne «bedragerske» handlemåten, bare er et uttrykk for merverdiproduksjonens imperativ. Kapitalistens person både er og er ikke vesentlig. Kapitalisten både er og er ikke en empirisk

aktør, et enkeltmenneske med en bestemt moral, et sett med preferanser og kategorier, men er det samtidig ikke fordi kapitalisten bare adlyder kapitalismens blinde krav om stadig økt produksjon av merverdi. Kapitalisten er en subjektiv person, fordi verdier og preferanser blir satt i spill for å endre måten arbeideren behandles på, som ved forlengelsen av arbeidssdagen lengde og intensitet gjennom ulike uregelmessigheter og triks. Men kapitalisten har ikke en subjektivitet det fordi handlingene samtidig er et resultat av en iboende logikk i kapitalens sirkulasjon.

Akselerasjonen av arbeidslivet kretser omkring det en kamp om tid, en kronopolitikk. Med kapitalistens inntreden i samfunnslivet blir tid ikke lenger en objektiv klokketid men en politisk tid, en kronopolitisk størrelse, et resultat av samfunnsmessige antagonismer. Kapitalens tid er tøyelig og plastisk fordi forestillingen om en normal arbeidsdag følger kapitalens interesser og behov, med avgrensede innspill og motreaksjoner fra organiserte arbeidere.

Paul Virilio lanserer begrepet *dromologi* (fra gammelgresk, *drómos*, «å løpe, løpebane») for å beskrive den «fartsvitenskap» som blir stadig viktigere med modernitetens fremvekst, der teknologiske innovasjoner som storbyer, motorveier, flyplasser og Internett presser samfunnets hastighet stadig oppover. Marx skiller lag med en tenker som Virilio i betoningen av det økonomiske, ikke det teknologiske, som den viktigste årsaksfaktoren i moderne samfunns fartsøkning: For Virilio er dromologi en teknologisk forårsaket bevegelse, mens Marx vil fremheve viktigheten av økonomiske faktorer som i sin tur forklarer teknikkens gjennombrudd. Selv om Marx noen steder skriver om «teknisk nødvendighet, diktert av selve arbeidsmiddelets natur» (s. 483), er likevel denne

nødvendigheten sekundær i forhold til en mer grunnleggende nødvendighet. Uten kapital, ingen teknologisk akselerasjon.

Mens kronopolitikk er en kamp om tid, er dromologi en kamp om fart. Begge deler er av avgjørende betydning for kapitalen. Dromologiske manøvre, som utviklingen av nye kommunikasjonsteknologier (f.eks. utbygging av fiberoptisk bredbånd, selvbetjente kasser, automatiserte containerhavner, lyntog og motorveier), øker kapitalens sirkulasjonshastighet. Men kronopolitiske tiltak – intensivering av arbeidet, økt overvåking av arbeidsprosessen – komprimerer tid og presser dermed mer innhold inn i hver klokketidenhet. Begge har sin rolle å spille i kapitalens tjeneste.

Men som nevnt er dette også kapitalismens største sårbarhet. Uten bevegelse stanser kapitalismen opp. Denne voldsomme drivkraften i kapitalen åpner dermed samtidig for muligheten for en saboterende motreaksjon, en *argopolitikk* (fra gammelgresk, *ārgós*, «lat, treg, sakte»). Kapitalismen er sårbar for prosesser som avbryter sirkulasjonen. Alle politiske tiltak som forsøker å tvinge kapitalens omløpshastighet ned er argopolitiske: streik, gå sakte-aksjoner, direkte aksjon – men også mer ordinære sosialdemokratiske tiltak, som innføringen av fellesferien, reduksjoner i arbeidstid (sekstimersdagen), bekjempelse av privat forbruk (kvoter, avgifter, skatter og antiforbrukskampanjer), insisteringen på et klart skille mellom arbeidstid og fritid. Disse tiltakene er argopolitiske teknologier som bekjemper kapitalens trang til akselerasjon, kapitalens tendens til «systematisk å øke intensitetsgraden av arbeidet og utnytte enhver forbedring av maskineriet til å øke utsugingen av arbeidskraften» (s. 521). Enhver dromologi avføder sin argopolitikk. Argopolitikk står i opposisjon til kapitalismens ånd, kapitalens vesen, for kapital må være i stadig bevegelse for

ikke å stivne og synke hen. Dette aktivitetsbehovet finner sitt dialektiske motstykke i argopolitiske tiltak som forsøker å tvinge kapitalen over i et bevegelsesmønster som respekterer menneskets lengsel etter søvn, hvile, avkobling, dyrking av selvet og sosiale relasjoner, interesser og hobbyer, opplevelser over vareforbruk – altså, menneskelig tid over kapitalens tid, som følger en annen rytme enn kapitalens «feberaktige produksjonshastighet» (s. 481).

Men slike tiltak vil alltid nyte en begrenset suksess innenfor en kapitalistisk verdensøkonomi, fordi det alltid vil være noen enkelte økonomier, bedrifter eller arbeidere som avstår fra menneskelig tid og tvinger seg selv til å følge kapitalens klokker – med store menneskelige omkostninger: Søvnmangel, for å bare ta ett eksempel, er implisert i en rekke sykdommer og helseproblemer, fra fedme til hjerte- og karsykdommer og depresjon. Det er ikke smarttelefonens skyld at vi sover dårligere, slik dagens livsstilsguruer og teknologieksperter gjerne hevder; det er kapitalen selv, som utvisker skillet mellom arbeidstid og ikke-arbeidende tid. I 1968 foreslo noen av situasjonistene rundt Guy Debord å spraymale følgende budskap i forstedene rundt Paris: «Husk, du sover for sjefen!»¹⁰⁶ Dette tilsynelatende besynderlige budskapet var i realiteten en god sosiologisk observasjon i Marx' ånd: Selv arbeiderens «fritid» inngår i kapitalens produksjonsregime. Fordi søvn er nødvendig for å reprodusere arbeidskraft, er søvn også en nødvendig betingelse for merverdiproduksjon. Søvn ≈ merverdi. Kapitalen nekter arbeideren en reell fritid.

¹⁰⁶ McKenzie Wark, *The Beach Beneath the Street: The Everyday Life and Glorious Times of the Situationist International*, London, Verso, 2011, s. 23.

Den ultimate argopolitiske bevegelsen vil dermed være å avskaffe kapitalismen. Bare med et radikalt annerledes system vil det være mulig å realisere fritid som faktisk fritid, til forskjell fra fritid som en forberedelse til produktiv arbeidstid.

Subjektivitet

Kapitalen utøver et herredømme over arbeideren, en «kapitalens kommando». Denne «kapitalens kommando», skriver Marx, ligner «generalens kommando på slagmarken» (s. 407). Når arbeideren arbeider for kapitalisten og ikke for seg selv (som håndverker, selvstendig bonde, osv.), må arbeideren også underkaste seg kapitalistens kontroll, disiplin og overvåkning.

Marx beskriver hele kapitalismens vesen med militære metaforer. Kapitalisten rår over sine produksjonsmidler og en «større eller mindre arbeiderhær» (s. 780). Arbeideren er en soldat i den kapitalistiske krig, en merverdiens kamp. Overflødige arbeidere – merpopulasjoner – er soldater som venter på å bli kalt inn på kapitalens slagmark: De utgjør en «industriell reservearmé» (s. 789). Samarbeidet mellom arbeidere som fabrikken muliggjør, som Marx fanger med begrepet «kooperasjon», skaper en produksjonsenhet som er større og sterkere enn summen av sine deler, «akkurat som angrepskraften til en kavalerieskadron eller motstandskraften til et infanteriregiment er vesentlig forskjellig fra summen av hver enkelt kavalerists eller infanterists angreps- eller motstandskraft» (s. 401). For å styre produksjonen, trenger kapitalisten også et slags offiserskorps for å holde styr på arbeidsprosessen: «Akkurat som en hær trenger militære offiserer og underoffiserer, så trenger en arbeiderhær, som samarbeider under en og samme kapitalists kommando, sine

industrielle offiserer (direktører, *managers*) og underoffiserer (formenn, *foremen*, *overlookers*, *contremaitres*), som under arbeidsprosessen kommanderer på kapitalens vegne» (s. 409).

Disse krigslignelsene peker mot det kontinuumet mellom hæren og fabrikken som Goffman og Foucault løfter frem i sine arbeider. Økonomien er også en selvforsynt, altomfattende, total institusjon. Under kapitalismen er (nesten) alle mennesker soldater i kapitalistenes hærskarer, og som Sartre skriver, «Når de rike går til krig er det de fattige som dør». ¹⁰⁷ Det er ikke kapitalistens lemmer som skal kappes av på historiens slakterbenk.

Hvordan blir arbeiderens subjektivitet til under kapitalismen? Arbeiderens mentalitet og legeme er preget og støpt av kapitalismen. I tillegg til å produsere merverdi, sørger kapitalisten for å produsere arbeideren. Det finnes ingen «Big Five»-personlighetstype som ikke samtidig er brennmerket av kapitalens logikk. Alle personligheter er en kapitalens subjektivitet. En arbeider er et vesen som er subjektivert av kapitalen. Arbeideren er et resultat av innlemmelsen i kapitalismens sfære. Vestlige subjekter ser gjerne på seg selv som selvstendige, selvforsynte, selvlagede vesener; man er på sett og vis sitt eget opphav i den liberale individualismens mytologi. Men kapitalen gjennomsyrrer mennesket helt inn til beinet.

Den gryende kapitalismen – det Marx kaller for manufakturen – «angriper den individuelle arbeidskraften ved roten. Den forkrøpler arbeideren til en abnormitet» (s. 443).

¹⁰⁷ «*Quand les riches se font la guerre, ce sont les pauvres qui meurent.*» (Jean-Paul Sartre, *Le Diable et le bon Dieu*, sitert i Susan Ratcliffe (red.), *Concise Oxford Dictionary of Quotations*, Oxford, Oxford University Press, 2011, 7.25.)

Arbeideren blir abnorm, fordi arbeiderens kropp og sinn føyer seg etter arbeidsprosessens krav, som en våt klut rundt et vannrør som har sprunget lekk.

I begynnelsen må arbeideren selge sin arbeidskraft til kapitalisten, fordi dette er den eneste kilden arbeideren finner til livets opphold. Men på lengre sikt blir «delarbeideren» - og alle er «delarbeidere» når arbeidsdelingen blir tilstrekkelig avansert nok - så «forkrøplet» at arbeidskraften må selges fordi den ikke duger til noe annet: Den er ikke egnet til et virkelig selvstendig arbeid, for arbeiderens vesen er har blitt formet i kapitalens støpeskje. Arbeidskraften «fungerer nå bare i én sammenheng, nemlig i kapitalens verksted, etter at den er solgt. Etter at hans naturlige anlegg er gjort uegnet til å skape noe selvstendig, kan manufakturarbeideren bare utføre produktiv virksomhet som tilhører til kapitalistens verksted» (s. 443). Arbeidet fremstår som en fremmed makt, som «en makt som behersker» arbeideren; den er utenfor og hevet over arbeideren; kapitalismen «forkrøpler arbeideren til delarbeider» (s. 444). Det kapitalistiske subjekt er et delsubjekt: Før var arbeideren hel, og nå er arbeideren delt.

Kapitalens kommando produserer kontroll, disiplin og overvåkning. Marx forutså taylorismen, produktivitetsvitenskapen oppkalt etter ingeniøren Frederick Taylor, som systematisk studerte hvordan arbeidere kan produsere mer effektivt.

Kapitalens subjektivitet er ensbetydende med å bli formet av maskiner. «Maskindriften i sin mest utviklede form danner et oppdelt system av arbeidsmaskiner, som utelukkende får tilført sin bevegelse fra en automatisk sentral ved hjelp av transmisjonsmaskineriet. I stedet for den enkelte maskinen har vi her et mekanisk uhyre, med en kropp som fyller hele

fabrikkbygninger, og med en demonisk kraft som først er skjult under de nesten høytidelig avmålte bevgelsene til dens kjempelemmer, for derpå å bryte løs i de talløse egentlige arbeidsorganenes febergale hvirveldans» (s. 478). Mennesket må føye seg etter maskinens rytme. Menneskekroppens rytme respekteres minimalt av maskinens annerledestenkende vesen. Maskinen er et levende uhyre, en demon, et superorgan som kontrollerer menneskelige organer, «menneskelige muskler, nerver, hjerne osv.» (s. 199).

Noen vil innvende at dette rimer bedre med hvordan industriarbeidere hadde det i England på 1800-tallet eller utenlandske bygningsarbeidere har det i dagens Qatar; passer Marx' påstand som en beskrivelse av gjennomsnittsarbeiderens opplevelse av det moderne arbeidslivet? Det er få hvirveldanser å spore ved norske arbeidsplasser, få tegn til produksjonens delirium.

Likevel er det noe unektelig sannferdig ved Marx' diagnose, også i vår egen tid. For det første, fordi subjektivitet strekker seg hele veien til bunns i vår person. Vi ser ikke lenger hvor gjennomsyret vi er av kapitalens grunnleggende kategorier: «effektivitet», «produktivitet» og «konkurransen» fremstår som mer eller mindre uproblematisk kategorier, begreper vi bruker til å orientere oss i en kaotisk, uoversiktlig verden. Hva kan vel være mer aktverdig enn å leve et «effektivt» og «produktivt» liv? Hvem i dag vil betvile «konkurransens» evne til å frembringe de beste produktene, tjenestene, resultatene – enten det dreier seg om kunst, kultur, universiteter, fabrikker eller kontorer?

Men for det andre, fordi kapitalismen i dag har antatt en ny, mer insinuerende form enn på lenge. Selv det minst fysisk krevende, mest kognitive arbeidet har en særegen evne til

å ta over arbeiderens sinn og kropp. Taylorismen lever i beste velgående, godt hjulpet på vei av datamaskiner, nettverk, Big Data, algoritmer og den kybernetiske sammensmeltingen av det menneskelige subjekt med digital teknologi, hvis formål er å presse ut stadig mer merverdi fra stadig færre, dårligere lønnede, fleksible arbeidere. Det amerikanske transportselskapet United Parcel Service (UPS) har patentert teknologi som overvåker sjåførenes handlinger og loggfører dem fra sekund til sekund. Hver av transportselskapets biler er utstyrt med hundrevis av sensorer; hvis selskapet mener at sjåføren bruker for lang tid, sendes et varsel via en overvåkningssentral, og sjåfører som anses for å være ineffektive risikerer å få sparken. Som en av selskapets teknologiansvarlige sier, «Bare ett minutt per sjåfør per dag utgjør til sammen 14,5 millioner dollar i [tapt fortjeneste i] løpet av et år.»¹⁰⁸ På samme måte presses Amazons lagerarbeidere til å jobbe så mye som mulig: Den engelske journalisten James Bloodworth gikk undercover på et av internettselskapets lagre og sammenlignet det med et «fengsel», der lagerarbeiderne jobber for luselønn, får 15-20 minutter til lunsj, og jobber 10,5-timersdager.¹⁰⁹ Selskapet har tatt ut patent på vibrerende armbånd som sporer og overvåker de ansattes bevegelsesmønstre: Vibrasjonene skal til og med kunne «styre» arbeiderens hånd i riktig retning ved hjelp av «haptisk feedback».¹¹⁰ Dette speiler Marx' observasjon

¹⁰⁸ Jacob Goldstein, «To Increase Productivity, UPS Monitors Drivers' Every Move», *NPR.org*, 17. april 2014, <https://www.npr.org/sections/money/2014/04/17/303770907/to-increase-productivity-ups-monitors-drivers-every-move?t=1540627838561>.

¹⁰⁹ James Bloodworth, *Hired: Six Months Undercover in Low-Wage Britain*, London, Atlantic Books, 2018.

¹¹⁰ Olivia Solon, «Amazon patents wristband that tracks warehouse workers' movements», *TheGuardian.com*, 1. februar 2018,

om at maskiner under kapitalismen sørger for at arbeiderens legeme underkastes kapitalens behov; arbeideren, skriver Marx, «lærer å tilpasse sine egne bevegelser til den automatiske maskinens ensformige og kontinuerlige bevegelse» (s. 525).

I lavprisflyselskapet Ryanair varslet flere kabinansatte at de ville streike for retten til sykelønn og fast ansettelse: De ansatte klager over en utstrakt bruk av midlertidige ansettelser gjennom vikarbyråer og dårlige lønnsforhold – som er en del av lavprisselskapets forretningsstrategi.¹¹¹ Ingen billige flyreiser til Syden for den europeiske arbeiderklassen, eller millionlønninger til Ryanairs toppledere og forholdsvis store utbytter til aksjonærene, uten at en annen del av arbeiderklassen må subsidiere gildet med lave lønninger (og påfølgende økt merverdiproduksjon); selv om Ryanair ikke har en årlig, regelmessig avtale om å utbetale utbytte til sine aksjonærer, betalte selskapet ut mer 492 millioner euro i 2012 og 520 millioner euro i 2015 – en «gave» fra lavtlønnede kabinansatte til noen av Europas rikeste mennesker og institusjonelle investorer.¹¹² I Norge har bedriften Memory utviklet et program med det velklingende navnet Timely, en programvare som bruker maskinlæring for å spore arbeideres tidsbruk: «Tid på verdensbasis er et megastort sort hull som vi

<https://www.theguardian.com/technology/2018/jan/31/amazon-warehouse-wristband-tracking>.

¹¹¹ Simon Calder, «Ryanair cabin crew call for 'fair living wage' in 34-point list of demands», *Independent.co.uk*, 4. juli 2018,

<https://www.independent.co.uk/travel/news-and-advice/ryanair-cabin-crew-charter-complaints-demands-action-strike-fair-living-wage-a8431021.html>.

¹¹² *Ryanair 2018 Annual Report*, <https://investor.ryanair.com/wp-content/uploads/2018/07/Ryanair-FY-2018-Annual-Report.pdf>.

ikke vet mye om», har selskapets gründer sagt.¹¹³ Timely skal «ved hjelp av kunstig intelligens skal klare å analysere hva vi gjør hvert minutt av dagen – samt å kunne tolke når vi er effektive.» For kapitalismen er kontrollen over tid selve kongeveien til økt merverdi.

Kapitalen av i dag forlanger *hyperfleksibilitet*, en fleksibilitet som er større enn det menneskelige subjekt har godt av. Mennesket krever regelmessighet, soliditet og stabilitet, noe kapitalen ikke tillater. Dagens arbeider må istedenfor stille seg fullstendig til disposisjon for kapitalens imperativ, være klar til å adlyde «kapitalens kommando», som Marx kaller det, en permanent underkastelse til kapitalens krav. Kapitalens logikk i dag er kanskje ikke den samme «uavbrutte offerfest» som Marx beskriver kapitalens inntog i førindustrialiserte samfunn ved begynnelsen 1800-tallet; kapitalen innebærer kanskje ikke den samme «samfunnsmessige anarki» som den gjorde på Marx' egen tid (s. 604), selv om det finnes klare tegn til kaos i verdensordenen, som ved finanskrisen i 2007-2008 og Trumps seier i 2016. Kapitalens marsj gjennom postindustrialiserte samfunn er relativt blodløs, selv om ting selvsagt ser svært annerledes ut straks man beveger seg ut i kapitalens periferi, til land som Vietnam, Filippinene, Mexico og Kina. Men fortsatt er det slik at arbeideren må være føyeelig og tøyelig, et disiplinert subjekt som ikke nærer fantasier om et liv forbi kapitalens stengsler. «Storindustriens natur forutsetter derfor at arbeidet veksler, at

¹¹³ Jonas Blich Bakken, «Gründer vil gi fire prosent mer effektive mennesker: – Tid er et megastort sort hull», *Dagens Næringsliv*, 16. oktober 2018, <https://www.dn.no/morgendagens-naringsliv/mathias-mikkelsen/kina/usa/grunder-vil-gi-fire-prosent-mer-effektive-mennesker-tid-er-et-megastort-sort-hull/2-1-443954>.

arbeiderfunksjonene ikke stivner, at arbeideren viser evne til allsidig bevegelse... Vi har sett hvordan denne absolutte motsigelsen opphever all ro, fasthet og sikkerhet i arbeiderens livssituasjon, hvordan den hele tiden truer med å slå arbeidsmidlene, og dermed også livsmidlene ut av hans hender, og ved å fjerne hans delfunksjon også gjøre ham overflødig» (s. 604).

Hvem i dag kan leve et liv utenfor kapitalen? Bare kapitalistene selv: For dem er friheten total; for dem er alt mulig. For alle andre er det frykten for hull i CV-en, for den permanente midlertidighet – den som umuliggjør planlegging, fast bopel, stedstilørighet, byggingen av en familie og en fremtid – som råder. Hyperfleksibilitet er dagens herskende logikk. Ved det minste tegn til en jobbmulighet skal man være klar til å kaste alt man har i hendene, jobbe dag og natt (og helst uten lønn); denne økonomien som er i ferd med å bli en *prosjektbasert økonomi*; vi har allerede glemt hva fast jobb betyr.

Perverst nok har dette allmenne kravet om arbeiderens hyperfleksibilitet blitt kombinert med en utbredt forestilling om at så å si alt er mulig – og at bare fantasien setter grenser for det oppnåelige. I møte med den regjerende tidsånden blir den sosiologiske grunninnsikten om at det rent faktisk finnes statistisk distribuerte muligheter – som nettopp ikke er jevnt fordelt, som faktisk umuliggjør visse handlinger for bestemte sosiale grupper – som å forfekte defaitisme i krigstid.

Da Nike lanserte en reklamekampanje med den omstridte idrettsutøveren Colin Kaepernick – som kjempet en innbitt kamp mot amerikansk hvit nasjonalisme – var Nikes budskap innhyllet i den aller mest nyliberale logikk: «Hvis folk sier at drømmene dine er gale [*crazy*], hvis de ler av deg for det du tror du kan oppnå – bra, forbli sånn, for det de som ikke

tror på deg ikke forstår, er at det å kalle en drøm for gal er ikke en fornærmelse, det er et kompliment... Så ikke spør om drømmene dine er gale. Spør om de er gale nok.»¹¹⁴ Selv en god radikaler som Kaepernick fikk altså en leksjon i ideologi: Hvis du forsøker å forlate kapitalen (ved å protestere mot rasisme i beste sendetid, noe som fikk ham kastet ut av det gode selskap i National Football League), må man likevel finne seg en annen mester, en annen mesen, og denne nye mesenen vil som regel forlange at man spyr ut den mest puerile nyliberale ideologi, som Nikes kaepernickanske floskel om at alt er mulig. Den eneste drømmen som i dag virkelig er en form for galskap er troen på at alt faktisk er mulig innenfor kapitalens rammer.

Økologi

På Marx' tid var det enda ikke forstått i hvilken grad kapitalismens jag etter merverdi ville få katastrofale konsekvenser for jordkloden. I dag vet vi at vi må begrense den globale oppvarmingen til 1,5 grader Celsius over de neste tiårene, hvis vi skal unngå katastrofale forskyvninger i værmønstre og temperaturøkninger, ifølge FN's klimapanel, IPCC.¹¹⁵ Men Marx var forbløffende fremsynt. Marx er svært eksplisitt i dommen han feller over kapitalismens økologiske effekter. Marx observerer en direkte motsetning mellom kapitalismen og jordklodens beståen. I «stoffskiftet mellom mennesket og naturen» er arbeidet rikdommens «far» og

¹¹⁴ Lauren Thomas, «Here's Nike's full ad featuring Colin Kaepernick, LeBron James, Serena Williams and other athletes». CNBC.com, 5. september 2018, <https://www.cnbc.com/2018/09/05/heres-nikes-full-ad-featuring-colin-kaepernick-and-other-athletes.html>.

¹¹⁵ Intergovernmental Panel on Climate Change, «Special Report: Global Warming of 1.5 °C». <http://www.ipcc.ch/report/sr15/>.

«jorden er dens mor» (s. 53), men akkumulasjonens uendelighet og pengesirkulasjonens stigende akselerasjon må nødvendigvis føre til økologiske kriser. Marx ser på kapitalismen som et dysfunksjonelt system, fordi det utplyndrer og undergraver både arbeideren og jorden, som er rikdommens eneste to kilder.

Ta industrialiseringen av jordbruket som et eksempel.

Denne prosessen har en voldsomt destruktiv kraft. Den undergraver en skjør økologisk balanse. Et stadig mer intensivt jordbruk «forstyrrer tilbakeføringen av de stoffene fra jorden som menneskene har forbrukt i form av næringsmidler og klær, altså den evige naturbetingelsen for varig fruktbarhet» (s. 626). Marx er ikke nådig i sin kritikk av industrijordbruk: «Ethvert fremskritt i det kapitalistiske landbruket er ikke bare et fremskritt i kunsten å plyndre arbeideren, men like mye i kunsten å utplyndre jorden. Hvert fremskritt som øker jordens fruktbarhet for en kort periode, er samtidig et fremskritt i å ødelegge de varige kildene til denne fruktbarheten» (s. 626). Akkurat som arbeideren knuges av arbeidets intensivering og knuses av arbeidets brutalisering, blir jorden hardt presset gjennom stadig større produktivitetskrav, kvernet opp av giftstoffer, mikroplastikk, kunstgjødsel og jordbruksmaskineri.

Naturen subsidierer kapitalens merverdiproduksjon. Naturen utfører et gratisarbeid. Når man utvinner metall, olje og andre råstoffer er det naturlige prosesser som har gjort alt forarbeidet for den endelige merverdien som kapitalen henter ut. «Arbeidsgjenstanden er her ikke et produkt av tidligere arbeid, den er blitt gitt gratis fra naturens hånd. Det gjelder for metallmalm, mineraler, steinkull, stein osv.» (s. 754). Kapitalen nyter godt av «gratistjeneste[ne] som naturkreftene, vann, damp, elektrisitet osv.» utfører (s. 759). Transaksjonsforholdet mellom kapital og natur er grunnleggende urettferdig:

Kapitalen får noe gratis fra naturen, men gir ingenting tilbake (som i seg selv er galt, fordi det bryter med resiprositetstanken, å gi likt for likt); snarere tvert imot, kapitalen skader naturen aktivt (som også er galt, fordi man ikke bør begå skade; man bør avstå fra ødeleggelse). Jorden er «fra et økonomisk synspunkt...alle de arbeidsgjenstandene som foreligger fra naturens hånd uten menneskers inngripen» (s. 761), men kapitalen plyndrer naturens skattekammer og legger det i ruiner.

Men er det virkelig kapitalismens skyld at menneskeheten står på randen av en omfattende økologisk katastrofe? Tidlig i *Kapitalen* erkjenner Marx at arbeidsprosessen ikke nødvendigvis blir endret av at den foregår i en kapitalistisk mediert form. «Arbeidsprosessens allmenne natur forandrer seg naturligvis ikke ved at arbeideren arbeider for kapitalisten og ikke for seg selv. Den bestemte måten en lager støvler på eller spinner garn på vil heller ikke umiddelbart bli forandret ved at kapitalisten kommer imellom. Han må til å begynne med ta arbeidskraften slik han finner den på markedet, følgelig også arbeidet slik det har utviklet seg i en periode da det ennå ikke fantes noen kapitalister. Den forvandlingen av selve produksjonsmåten som finner sted ved at arbeidet blir underordnet kapitalen kan først skje senere» (s. 232). Marx åpner her for at den moderne arbeidsprosessen har en vesentlig karakter i seg selv som ikke blir substansielt forandret av at den foregår i regi av kapitalister. Marx anerkjenner riktignok at kapitalismen *vil* endre arbeidsprosessen etter hvert, med økt intensivering og utbyttingsgrad av jorden og arbeiderne. Men det ligger også implisitt i dette argumentet at arbeidsprosessen kan være destruktiv, negativ, eller i det hele tatt problematisk *uten* en spesifikt kapitalistisk form.

Er økologiske katastrofer et produkt av kapitalismen eller av moderniteten i sin helhet? Vi kan forestille oss samfunn der all produksjon skjer i regi av staten, men der denne produksjonen likevel medfører forurensning og klimagassutslipp. Sovjetunionens økologisk problematiske sider var mer et produkt av moderne industriproduksjon som sådan snarere enn en spesifikt kapitalistisk avart av industriell produksjon, som stort sett var fraværende der. Altså, er det moderniteten eller kapitalismen som er problemet?

Svaret er at begge deler må bære sin del av ansvaret for årsakene til gryende økologiske katastrofer. Det moderne jaget etter forbruksvarer, den moderne industriproduksjonen – begge disse har sin del av skylden. Men det er kapitalismen som i dag er det største hinderet. Det er en systemisk umulighet å vedta reduksjon i produksjon og forbruk uten å samtidig demontere kapitalakkumulasjonens sentrale logikk. Kapitalen forlanger merverdi.

Hvis menneskeheten skal overleve klimakatastrofen, må vi avskaffe kapitalismen. Hvorfor? Fordi kapitalismens behov er ubegrenset, mens jordkloden vår—akkurat som vi mennesker—har sine begrensninger. Kapitalismen er en diabolsk maskin som kverner opp både jordkloden og mennesker i en evig søken etter kapitalakkumulasjon, en stadig forøkelse av kapital.

Marx kunne aldri forestilt seg de omfattende klimakrisene jordkloden vår står overfor, selv om han utviste en usedvanlig god forståelse for at industrikapitalismen i seg selv var økologisk destruktiv, slik John Bellamy Foster har vist.¹¹⁶ Men Marx forstod kapitalismens sentrale mekanismer,

¹¹⁶ John Bellamy Foster, *Marx's Ecology: Materialism and Nature*, New York, Monthly Review Press, 2000.

deriblant det ubegrensede vekstimperativet som ligger til grunn for uendelig kapitalakkumulasjon. Med det vi vet om miljøets virkemåter i dag, er det relativt enkelt å se at P-V-P' må medføre økologiske katastrofer. P-V-P' er en formel som skisserer katastrofale følger. Hvis jordkloden er begrenset mens kapitalismens behov for å vokse er ubegrenset—det finite mot det infinite—sier det seg selv at dette økonomiske systemet før eller vil kollidere med jordens økologiske systemer.

Det eneste liberaldemokratiske kapitalisme kan falby i møte med global oppvarming er en *palliativ økologi*, et overfladisk sett med tiltak som ikke rører ved kjernen i problemet. En palliativ økologi berører ikke det sentrale problemet – motsetningen mellom økonomiens uendelig vekstimperativ og jordens finite grenser – fordi den ikke kan det: Den liberaldemokratiske, kapitalvennlige tenkemåten, som er opphavet til palliativ økologi, ser ingen andre alternativer; den er fanget i Fukuyamas «end of history»-tese og i Thatchers «There is No Alternative»-doktrine. Dermed gjenstår bare de mest overfladiske pseudoløsningene på global oppvarming: elbiler, sparepærer, resirkulering, plastposeforbud, flyseteavgifter, teknologioptimisme – den naive troen på at en fiffig teknisk løsning før eller senere vil redde oss fra klimakatastrofen)og dermed også redde oss fra ubehaget ved å måtte velte om på rådende politiske og økonomiske strukturer).

Det virker i økende grad sannsynlig at klimaødeleggelsene som kommer vil gi staten en ny aktualitet. Staten har et dårlig rykte. Av Davos-elite blir den regnet for å være utrangert, en passé overlevning som bare bør fungere som en garantist for grunnleggende markedsstrukturer, opprettholde nasjonal sikkerhet og opprettholde enkel infrastruktur. Men staten er den eneste aktøren som kan

omdirigere de store energistrømningene (i vid forstand) som trengs for å avverge kraftig global oppvarming. Staten er den eneste aktøren med nok makt til å gripe inn i det offentlig liv og beordre store kutt i forbruk og produksjon. Det er ikke utenkelig at om noen år, vil staten innføre kvoter på alt fra flytransport til forbrukerelektronikk. Krigsmaskineriet må kuttes ned, bilene må skrotes, lyntog må bygges, flyreiser må innskrenkes, kjøttproduksjonen må ned. Klimaødeleggelsene betyr at det liberale, individuelle, forbrukende subjektet ikke lenger kan forbli suverent, en aktør som står arrogant hevet over alle de sosiale, politiske og økologiske virkningene av sitt hemningsløse forbruk. Forbrukeren må tøyles.

Men også produsenten må tøyles. Og her får vår økologiske stat store problemer: For hvordan skal samfunnet driftes uten kapital, uten akkumulasjon, uten merverdiens stadig akselerende forøkning?

I *Kapitalens* nest siste kapittel presenterer Marx en kontraintuitiv lesning av eiendom under kapitalismen. Marx etablerer et skille mellom «privateiendom» og «samfunnsmessig, kollektiv eiendom» (s. 937). Marx sier at kapitalismen ikke egentlig er privateiendommens system. Kapitalisme innebærer i realiteten en slags *kollektivisering* av eiendom. Det systemet som eksisterte før kapitalismen, med mange mindre håndverkere og småbønder, var fortsatt fanget i privateiendommen: De små økonomiske aktørene høstet fruktene av sine «private» (i den opprinnelige betydningen av ordet, altså *egne*) bedrifter og sysler. Kapitalismen er en massiv kollektivisering av disse små, private eiendommene. Med kapitalismens fremvekst samles eiendommene på færre hender – en kollektivisering av eiendom.

Marx sier at denne kollektiviseringen av eiendom som kapitalismen innebærer – hvor stadig større formuer og eierskapsposter samles på stadig færre hender - undergraves av sentraliseringen. Med sentralisering, blir det stadig færre kapitalister. «En kapitalist slår mange andre i hjel», skriver Marx, og «noen få kapitalister eksproprierer mange andre» (s. 939). Sluttresultatet av dette er en slags kommunisme. «Med samme nødvendighet som en naturprosess produserer imidlertid den kapitalistiske produksjonen sin egen negasjon. Det er negasjonens negasjon» (s. 940).

Kapitalismen har altså allerede gjort store deler av jobben for oss. Den opprinnelige akkumulasjon, den stadig økte konsentrasjonen av eierskapet, sentraliseringen av all kapital på stadig færre hender – det er som om kapitalismen selv har beredt grunnen for dette siste avgjørende steget på veien mot en kollektivisering av eiendom. Det eneste som gjenstår er å kutte av hodet av beistet, figurativt sett, slik Marx ser det: «Klokkene ringer for den kapitalistiske privateiendommen. Ekspropriatørene blir ekspropriert» (s. 940). Revolusjonen er ikke noe annet enn det siste lille trinnet på veien mot den oppsamlingen av produktive krefter som kapitalismen selv medfører.